

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 2 • (Aralık/December): 620-647

Buhârî ile İlişkisi Bağlamında Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin Hadis İlmindeki Yeri

The Position of Muhammad b. Salâm al-Bîkandî in the Science of Hadith in the Manner of His Relationship with al-Bukhârî

Muhammet Ali ASAR

Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Theology, Hadith
Ankara/Türkiye

 muhammetali.asar@gmail.com orcid.org/0000-0002-3672-5885

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 01.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 04.11.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

Atıf: Asar, Muhammet Ali. "Buhârî ile ilişkisi Bağlamında Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin Hadis İlmindeki Yeri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 620-647. <https://doi.org/10.52637/kiid.1507893>

Cite as: Asar, Muhammet Ali. "The Position of Muhammad b. Salâm al-Bîkandî in the Science of Hadith in the Manner of His Relationship with al-Bukhârî". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/2 (December 2024), 620-647. <https://doi.org/10.52637/kiid.1507893>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Muhammet Ali ASAR | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Buhârî ile İlişkisi Bağlamında Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin Hadis İlmindeki Yeri

Öz

Ebû Abdullah Muhammed b. Selâm el-Bîkendî (öl. 225/839), 160/776 yılında âlimlerinin çokluğu ve halkının zenginliğiyle bilinen Buhara yakınlarındaki Bîkend kasabasında doğdu. Tarihî milattan önce yedinci asra kadar dayanan ve Mâverâünnehir bölgesinin başkenti de olan Bîkend şehri, ilk defa Muâviye (öl. 60/680) döneminde Müslümanların hâkimiyetine girse de şehrin tam ve kalıcı fethi Mâverâünnehir fâtihi Kuteybe b. Müslim (öl. 96/715) tarafından gerçekleştirildi. Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra önemli ilim merkezlerinden olup âlimleri ve muhaddisleri ile bilinen Bîkend şehrinde yetişen hadisçilerin önde gelenlerinden biri Muhammed b. Selâm'dır. Mâverâünnehir muhaddisi olarak meşhur olan ve Horasan'ın iki ilim hazinesinden biri kabul edilen Muhammed b. Selâm; hadis yolculukları yapmış, binlerce hadis ezberlemiş, yüzlerce hocadan hadis yazmış, çok sayıda kitap telif etmiş ve hadis tarihindeki etkileri günümüze kadar devam eden öğrenciler yetiştirmiştir. O; Abdullah b. el-Mübârek (öl. 181/797), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (öl. 189/805), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi meşhur hocaları ile Ebû Muhammed ed-Dârimî (öl. 255/869), Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (öl. 256/870) gibi yetiştirdiği talebeleri arasında ilmin intikaline katkı sağlamıştır. Onun en önemli talebesi Buhârî'dir. O, Buhârî'nin hadis öğrendiği ilk hocalarındandır. Bu makalede; Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin hayatı ve hadis ilmindeki yeri işlenmekte, Buhârî ile olan ilişkisi detaylı bir şekilde ele alınmaktadır. Bu bağlamda Buhârî'nin *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserinde Muhammed b. Selâm'dan naklettiği rivayetlerin detaylı analizleri yapılmakta, *Sahîh* özelinde o rivayetlerin sened formları çıkarılarak İbn Selâm'ın hocaları ve ilişkiler ağı ortaya konulmakta, kullanılan rivayet lafızları üzerinden dönemin hadis öğrenim yöntemleri tespit edilmektedir. Muhammed b. Selâm'ın *Sahîh*'te 125 rivayetinin olması, hadislerinin *Kütüb-i tis'a* içinde sadece Buhârî'nin *Sahîh*'inde bulunması ve onun eserleri vasıtasıyla günümüze ulaşması, Buhârî'nin İbn Selâm'dan naklettiği bazı rivayetlerin başka hiçbir hadis kaynağında bulunmaması gibi hususlar çalışmanın önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Buhârî, *Sahîh*, Rivayet.

The Position of Muhammad b. Salâm al-Bîkandî in the Science of Hadith in the Manner of His Relationship with al-Bukhârî

Abstract

Abû 'Abdullah Muhammad b. Salâm al-Bîkandî was born in 160 AH in the town of Bîkend, located near Bukhâra. This region was renowned for the abundance of its scholars and the wealth of its people. The city of Bîkend, which dates back to the seventh century BC, was the capital of the Transoxiana region. It was firstly brought under Muslim rule during the reign of Mu'awiya (d. 60/680), but the city was not permanently conquered until the time of the Qutayba b. Muslim (d. 96/715), conqueror of Transoxiana. Muhammad b. Salâm was one of the most prominent hadith scholars from the city of Bîkend, which was renowned for its scholars and muhaddiths. Following the city's conquest by the Muslims, Bîkend became one of the most significant centres of knowledge. Muhammad b. Salâm, renowned as the muhaddith of Mâverânayn and regarded as one of the two most esteemed scholars of knowledge in Khorasan, set forth many journeys on the purpose of acquiring hadith. He not only memorized thousands of hadiths and transcribed hadiths from hundreds of narrators but also authored numerous books, and trained students whose influence on the history of hadith persists to this day. He played a significant role in the transmission of knowledge between his esteemed teachers, including Abdullah b. Mubarak, Muhammad b. Hasan al-Shaybânî, Sufyân b. Uyayna, and his own students, such as Abû Muhammad al-Dârimî and Muhammad b. Isma'il al-Bukhârî. No doubt, al-Bukhârî was recognized as his most prominent student. It is known that Muhammad b. Salâm was one of al-Bukhârî's inaugural instructors. This article examines the life of Muhammad ibn Salâm al-Bîkandî and his contribution to the field of hadith, with

particular emphasis on his relationship with al-Bukhârî. In this context, the narrations that al-Bukhârî narrated from Muhammad b. Salâm in his work al-Jâmi al-Sahîh are analyzed in detail, the sanad forms of the narrations in the Sahîh are examined, Ibn al-Salâm's teachers and network of relations existed individuals are revealed. Also, the hadîth learning methods of that era are explained through lexical sophistication of the terms in Riwâyas. In essence, it is important that Muhammad b. Salâm revealed 125 narrations in the Sahîh, that the narrations in which he takes part in the isnad chain are found only in al-Bukhârî's Sahîh among the Kutub al-Tis'a and have survived to the present day through his other works, and that some of the hadiths he narrated are not found in any other hadith source demonstrates the significance of this study.

Keywords: Hadith, Muhammad b. Salâm al-Bîkendî, Bukhârî, *Sahîh*, Narration.

Giriş

Muhammed b. Selâm (160-225) Mâverâünnehir bölgesinde yer alan ve Buhara'ya yaklaşık kırk beş kilometrelik bir mesafede bulunan Bîkend şehrendir. Bîkend büyük ve güzel bir belde olması ve âlimlerinin çokluğu ile bilinmektedir. Tüccarları ve ribatlarıyla meşhurdur. Kaynaklarda korunaklı bir kalesi, mihrabının süslemeleriyle dillere destan olmuş bir Cuma camininin varlığından bahsedilir.¹ Tarih boyunca bir Türk şehri olan Bîkend'in Müslümanların hâkimiyetine girmesi Muâviye b. Ebû Süfyân (öl. 60/680) zamanına dayanır.² Ancak şehir tam ve kalıcı olarak Kuteybe b. Müslim (öl. 96/715) tarafından hicrî 87 yılında fethedilmiştir. Bîkend'in fethi sayesinde Müslümanlar elde ettikleri altın, gümüş, değerli eşyalar ve silahlarla ciddi manada zenginliğe ve refaha kavuşmuşlardır.³ Ayrıca Bîkend âlimleriyle özellikle de muhaddisleriyle meşhurdur.⁴

Muhammed b. Selâm'ın yaşadığı yıllarda İslâm dünyasına Abbâsî devleti egemendir. O dönemde Muhammed Mehdî (158-169), Mûsâ el-Hâdî (169-170), Hârûnurreşîd (170-193), Muhammed Emîn (193-198), Me'mûn (198-218) ve Mu'tasım (218-227) olmak üzere altı halife idareyi üstlenmiştir.⁵ Onun gençlik yıllarının geçtiği halife Hârûn dönemi, Abbâsî devletinin en parlak devridir. Bu dönemde devletin birliği sağlanmış, adalet ve emniyet tesis edilerek ticaret, sanat ve ilim adamlarının memleketin her tarafına seyahat etmeleri temin edilmiş, halifenin sarayı dünyanın dört bir yanından gelen âlimler, hâkimler tarafından ilim-irfan merkezine dönüştürülmüştür.⁶ Hârûn'dan sonra yerine geçen oğulları Emîn ve Me'mûn'un saltanatları zamanında da ilim, kültür ve sanattaki terakki devam etmiştir.

Me'mûn dönemi ve sonrasının en etkili siyasî olayı mihnedir. Muhammed b. Selâm'ın hayatının önemli bir bölümü mihne yıllarında geçmiştir. Mihne; ilmî ve ideolojik baskının

¹ Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/533.

² Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Dâru Hicr, 1997), 11/271.

³ İbn Kesîr, *Bidâye*, 12/408.

⁴ Bîkendli muhaddislerin önde gelenlerinden bazıları şunlardır: Ebû Ahmed Muhammed b. Yûsuf el-Bîkendî, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Bîkendî, Ebû Saîd el-Bîkendî, Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ca'fer el-Bîkendî, Muhammed b. İshâk el-Bîkendî bunların önde gelenlerindedir. bk. Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, 1/533. Hicrî dördüncü asra kadar Bîkend beldesinin hadis ilmindeki yerinin incelendiği bir tebliğde aralarında Muhammed b. Selâm'ın da olduğu Bîkend'in önde gelen on dokuz muhaddisi kısaca tanıtılmıştır. İlgili çalışma için bk. Dursun Sarı, "Bîkend Beldesinin Hadis İlmindeki Yeri (Hicrî Dördüncü Asra Kadar)", *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı*, ed. Murat Şimşek - Yakup Koçyiğit (Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021), 65-79. İlgili tebliğinde Sarı, Bîkend beldesindeki muhaddisleri incelemiş, beldenin hadis ilmindeki yerini tespit etmiştir. İncelemenin neticesinde Bîkendli muhaddislerin hem Buhara hem de diğer İslam coğrafyalarında yetiştirdikleri öğrencilerle ve yaptıkları rihlelerle hadis ilmine katkı sundukları tespit edilmiştir. Bîkend beldesinin ve Bîkendli muhaddislerin tanıtıldığı tebliğde hakkında bilgi verilen on dokuz muhaddisten biri de Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'dir.

⁵ Nuri Ünlü, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1984), 127-137.

⁶ Ünlü, *İslâm Tarihi*, 129-132.

şiddete dönüştüğü yönetim organizasyonudur. Mihne, gerçekleştiği süreçte ve sonrasında İslâm dünyasının siyaset, ilim ve kültür hayatını derinden etkilemiştir.⁷

Muhammed b. Selâm'ın gençlik yıllarını geçirdiği dönemde hadis ekolü ile kelam ve fıkıh ekolleri arasındaki fikrî tartışmalar oldukça sertleşip politik bir hüviyet kazanmıştı. Tartışmalardaki temel ayrışma noktası itikâdî konulardı. Özellikle sahâbe ve tâbiûn dönemlerinde görülmeyip daha sonraları ilmî ve siyasî gündemi meşgul eden Kur'ân'ın yaratılmışlığı mevzu bu konular arasında başat rol oynamıştır.⁸ Siyasî ideolojinin taraf ya da karşıtları itikâdî meseleler üzerinden belirlenir olmuştur. Neticede hicrî 218-234 yılları arasında halku'l-Kur'ân inancını herkesin benimsemesi resmen istenmiş, bu inancı benimsemeyenler ağır yaptırımlarla karşılaşmıştır.⁹

İslâm ilim ve kültür tarihi içinde Abbâsî devrinin ilk iki asrı İslâmî ilimlerin gelişimi açısından önem arz etmektedir. Özellikle Muhammed b. Selâm'ın da yaşadığı iki ve üçüncü asırlarda İslâmî ilimlerin tüm dallarında asırları sâri etkisi olan eserler telif ve tasnif edilmiştir.¹⁰

Bu dönemde Müslümanlar gerek naklî gerekse aklî ilimlerin hemen hepsiyle meşgul olmuşlar, Kûfe ve Basra'dan sonra Bağdat da İslâmî ilimlerin merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Dil, astronomi, tıp, coğrafya sahasında da önemli çalışmalar yapılmıştır.¹¹ Özellikle Me'mûn zamanında sarayda kelâmî ve felsefî tartışma programları düzenlemiş, Yunanca eserlerin Arapçaya tercümesi ivme kazanmış, onun Bağdat'ta kurduğu Beytülhikme; tercüme ve araştırma enstitüsü, gözlemevi ve kütüphane fonksiyonlarını icra etmiştir.¹²

Muhammed b. Selâm'ın yaşadığı dönemde hadis ilmine gelince; sahâbe döneminden itibaren hadisleri anlama ve yorumlamadaki yaklaşım farkı ikinci asrın ortalarından itibaren Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y adı altında ekolleşmiş, her iki ekolün farklı yaklaşımları hadislerin sübutunun tespiti ve anlaşılmasında tezahür etmiştir. İmanın tanımı ve mahiyeti çerçevesindeki farklı görüşler de başka bir ayrışma noktasını teşkil etmiştir. İkinci asrın ortalarına doğru Mu'tezile mezhebinin de ortaya çıkmasıyla inanç konusundaki tartışmalar hararetlenmiş, üçüncü asırda ise Mu'tezile, Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y arasındaki fikrî tartışmalar yoğunlaşmıştı. Bu dönemde Ehl-i hadîse yöneltilen eleştirilere cevaplar verilmiş, hadis usul ve kaideleri yazılı hale getirilmiş, hadis ilimleriyle ilgili temel eserler kaleme alınmış, hadis kaynaklarında Ehl-i hadîsin İslâm anlayışı ortaya konmuştur. Hadisçiler, konulu hadis kitaplarında itikâdî ve fikhî görüşlerini beyan etmiş, özellikle fikhî kanaatlerini sergilemek için sünenleri telif etmişlerdir.¹³

Muhammed b. Selâm'ın doğduğu yıllarda hadis tasnif faaliyetlerinin günümüze ulaşan ilk örnekleri ortaya çıkmaya başlamış, onun yaşadığı dönemde önemli eserler telif edilmiştir. Kendisinin de hadis ilminin her alanına dair eserler tasnif ettiği nakledilmektedir.¹⁴ Mâlik b. Enes'in (öl. 179/795) *el-Muvatta'*, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin (öl. 204/819) *el-Müsned*'i, Abdürrezzâk'ın (öl. 211/826) *el-Musannefi* o hayatta iken tasnif edilmiş eserlerdendir.

⁷ “Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsik dönemlerinde Kur'ân'ın yaratılmışlığı görüşünü devlet zoruyla benimsetmek amacıyla bazı hadis âlimlerinin sorguya çekilmesi ve bir kısmına eziyet edilmesine ilişkin olaylar ve yönetimin bu konudaki tavrı Mihne olarak isimlendirilmiştir.” bk. Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 144.

⁸ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkîki'l-hakıki min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Ahmed Az (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-Arabî, 1419), 1/39.

⁹ Kaya, *Hadis Tartışmaları*, 148.

¹⁰ Kaya, *Hadis Tartışmaları*, 171.

¹¹ Ünlü, *İslâm Tarihi*, 146.

¹² Nahide Bozkurt, “Me'mûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004), 29/101-104.

¹³ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2018), 135-140.

¹⁴ Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 10/630.

Bu makalede; Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'nin hayatı ve hadis ilmindeki yeri, has talebesi Buhârî ile ilişkisi çerçevesinde işlenmektedir. Buhârî'nin çocukluk döneminde hocalığını yapan Muhammed b. Selâm'ın *Sahîh*'te 125 rivayeti bulunmakta, Buhârî'nin diğer eserlerinde de hadisleri yer almaktadır. Ancak Buhârî'nin eserleri dışında hiçbir temel hadis kaynağında rivayeti bulunmamaktadır. Bu durum hem Muhammed b. Selâm'ı daha yakından tanıma ve tanıtmayı hem de İbn Selâm-Buhârî ilişkisini detaylı bir şekilde incelemeyi gerektirmektedir. Muhammed b. Selâm'ın hadisçiliğine dair herhangi bir ilmî çalışmanın şu ana kadar yapılmamış olması da konunun önemini ve çalışmanın özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

1. Hayatı, İlmî Kişiliği ve Hadisçiliği

Tam adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâm b. el-Ferec es-Sülemî el-Buhârî el-Bîkendî'dir. Buhârâ yakınlarındaki Bîkend kasabasına nisbet edilir.¹⁵ Bundan dolayı Bîkendî nisbesiyle anılır. Bîkend ismini Beykend şeklinde kaydedenler olsa da¹⁶ yaygın ve kabul görmüş kullanımı Bîkend'dir.¹⁷ Bir Arap kabilesi olan Beni Süleym'in azatlısıdır. Babasının adının "Selâm mı yoksa Sellâm mı?" olduğu tartışmalıdır. Ancak kendisinden babasının adının Sellâm değil de Selâm olduğu nakledilir.¹⁸ Aslında bu ismin genel kullanımı "Sellâm" şeklindedir. Çoğu kişi için de bu şekilde telaffuz edilmiştir. Bu genel kullanımın istisnası meşhur sahâbî Abdullah b. Selâm ve Muhammed b. Selâm el-Bîkendî'dir.¹⁹ Bu istisnanın beş kişi için söz konusu olduğu nakledilmektedir.²⁰ İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) kimi âlimlerin bu ismi teşdîd ile "Sellâm" kiminin de tahfîf ile "Selâm" olarak söylediğini ancak şeddeli kullanımın daha yaygın olduğunu belirtir. Kendi tercihinin şeddesiz kullanım olduğunu bildiren İbnü's-Salâh bu görüşü daha sağlam bulmaktadır.²¹

Muhammed b. Selâm, Süfyân es-Sevrî'nin (öl. 161/778) vefat ettiği gece doğmuş,²² hicrî 225 yılında Safer ayının yedisinde Pazar günü atmış beş yaşında vefat etmiştir.²³ Hicrî 227 tarihinde vefat ettiği de nakledilmektedir.²⁴ Kaynaklarda oğlu Ebû İshâk İbrâhim'den bahsedilmekte onun da muhaddis olduğu vurgulanmaktadır.²⁵

Muhammed b. Selâm imam, hâfız ve münekkîd bir muhaddis olarak tanıtılmakta ve ilim deryalarından biri olarak nitelendirilmektedir.²⁶ Horasan'ın iki büyük ilim hazinesi olduğu bunlardan birinin İshâk b. Râhûye (öl. 238/853) diğerinin de Muhammed b. Selâm'ın yanında bulunduğu belirtilir.²⁷ Büyük muhaddislerden olup çok sayıda hadis naklettiği ve hadis öğrenimi için çeşitli yolculuklar yaptığı bilinmektedir.²⁸ Kaynaklarda Buhara'nın muhaddisi²⁹

¹⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/628; Hayruddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002), 6/146.

¹⁶ Sarı, "Bîkend", 67.

¹⁷ Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed el-Huveyyî, *Naẓmu 'ulûmi'l-ḥadîs*, thk. Nevaf Abbâs Habîb el-Münâvir (Kuveyt: Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ, 2015), 317.

¹⁸ Zehebî, *Siyer*, 10/629.

¹⁹ Abdurrahman Celâleddîn es-Süyûtî, *et-Tevsih şerhu'l-câmi'i's-şahîh*, thk. Rıdvân Câmî (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1998), 1/110.

²⁰ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ferah el-İşbîlî, *el-Ġarâmiyye fî muştalâhi'l-ḥadîs* (Medine: Dâru'l-Meâsir, 2003), 77.

²¹ Osman b. Abdurrahman İbn Salâh, *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-ḥadîs*, thk. Nûreddin İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 345.

²² Zehebî, *Siyer*, 10/630.

²³ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarâbad: Dâiretü'l-meârif, ts), 1/110; Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî (Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârif, 1962), 2/405; Zehebî, *Siyer*, 10/630.

²⁴ Huveyyî, *Naẓmu 'ulûmi'l-ḥadîs*, 317.

²⁵ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952), 2/129.

²⁶ Zehebî, *Siyer*, 10/628.

²⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr Avvâd (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 7/362.

²⁸ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Beşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 25/343.

²⁹ Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/9.

ve Mâverâünnahir'in muhaddisi olarak tanıtılması önemlidir.³⁰ Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855) gibi hadis tarihinin büyük âlimleri ona hürmet gösterip onun hadis ilmindeki üstün mevkiini ikrar etmişlerdir.³¹

O, genelde hadis ilminde ta'dîl lafızlarının en üstünlerinden ve kişinin hadis rivayetinde sağlamlığına vurgu yapan "sebt" vasfıyla anılıp sika bir muhaddis olarak tanıtılmakta,³² aynı zamanda fakih olarak da bilinmektedir. Beş bin hadis ezberlediği nakledilmekle birlikte³³ elli bin hadis ezberlediği de belirtilmektedir.³⁴

Muhammed b. Selâm, imlâ meclislerine ve bu meclislerde hadis yazmaya çok ehemmiyet vermektedir. Bu bağlamda bir gün hocasının huzurunda ders halkasında iken İbn Selâm'ın kalemi kırılır. Kendisine bir kalem getirene bir dinar vereceğini ilan eder. Bunun üzerine o kadar çok kalem getirilir ki adeta kalem yağar.³⁵ Onun bir kaleme bir dinar gibi çok yüksek bir meblağ ödeyeceğini söyleme sebebi hadis tahammülünden kısa süreliğine de olsa mahrum kalma endişesidir. Zira o sırada imlâ meclisindedir ve hocası hadis yazdırmaktadır.³⁶ Bu durum onun için hadis yazmanın ne denli önemli olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. O, mal varlığını ilim yolunda harcamaktan çekinmemiş; ilim tahsili ve neşri için kırkar bin dinar harcamıştır. Ancak o, ilmin neşrinde harcadığı kırk bin dinarı da ilim öğrenme uğrunda harcamadığı için hayıflanmıştır.³⁷ Muhammed b. Selâm, engin ilmî birikimi ve Buhara'daki ders halkalarından dolayı adeta efsaneleşmiştir. Bu çerçevede cinlerin ondan kendileri için özel bir imlâ meclisi kurmasını istedikleri, şayet bunu yaparsa meclislerinin insanlarınkinden daha kalabalık olacağını söyledikleri iddia edilmiştir.³⁸

İbn Selâm, Ehl-i re'yin önde gelen temsilcilerinden biri olan³⁹ ve aralarında dinî konularda görüş ayrılıkları ve fikhî konularda yaklaşım farkları bulunan Ahmed b. Hafs⁴⁰ ile çok yakın dosttur. Ehl-i re'y-Ehl-i hadis çatışması dikkate alındığında Muhammed b. Selâm'ın kişisel ilişkilerini dinî konulardaki görüş ayrılıkları üzerine inşa etmediği görülmektedir. O, öğrencilerini ilme teşvik etmiş, onların ilmî seviyelerini övmüş, onlarla övünmüş ve onları diğer âlimlere tanıtmıştır. Henüz küçük bir çocuk iken yetmiş bin rivayeti ezberleyen seçkin talebesi Buhârî'yi diğer âlimlerle tanıştırmıştır.⁴¹

Muhammed b. Selâm, hadisleri dinin kaynağı olduğu için öylece kabul ederek öğrenmek isteyen (sâhib-i sünne)⁴² sünnet ehli; hadisi kendi re'yini güçlendirmek için elde etmek isteyen de (sâhib-i bid'a) bid'at ehli olduğunu savunur.⁴³ Buradan hareketle kendisinin Ehl-i hadîse müntesip olduğu ve Ehl-i hadîsin karşısındaki tüm gruplar için çatı isim olan re'y ya da bid'at taraftarlarına muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

Ehl-i hadîs ekolünden olan Muhammed b. Selâm'ın Allah'ın eli, yüzü, istivâsı, nüzûlü gibi haberî sıfatlara bakışı da Ehl-i hadîsin yaklaşımı ile aynen örtüşmektedir. Bu çerçevede o, bir

³⁰ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarâbad: Matbaatü Dâri'l-Meârif, 1326/1908), 9/212; Zirikî, *el-A'lâm*, 6/146.

³¹ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/165.

³² Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîşu'l-müteşâbih fi'r-resm*, thk. Sükeyne eş-Şihâbî (Dimeşk: Dâru Talas, 1985), 1/127; Ebû Hatim Muhammed İbn Hibbân, *eş-Şikât* (Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârif, 1373), 9/75.

³³ Sem'ânî, *Ensâb*, 2/404.

³⁴ Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehabî, *el-İber fi haberî men gaber*, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/310.

³⁵ Zehabî, *Siyer*, 10/629.

³⁶ Abdülfettah Ebû Gudde, *Kıymetü'z-zemen 'inde'l-ulemâ* (Haleb: Mektebü'l-Matbûât, ts.), 32.

³⁷ Zehabî, *Siyer*, 10/628-630.

³⁸ Zehabî, *Siyer*, 10/629.

³⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), Mukaddime/93.

⁴⁰ Zehabî, *Siyer*, 10/630.

⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, 2/340.

⁴² Sâhib-i sünne ve sâhib-i bid'a terimleri hakkında geniş bilgi için bk. M. Hayri Kırbaoğlu, *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashâbü'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 40-52.

⁴³ Zehabî, *Siyer*, 9/144.

gün hocası Abdullah b. el-Mübârek'e Şaban ayının on beşinci gecesinde Allah'ın yeryüzüne nüzûlü konusunu sorar. Hocası İbnü'l-Mübârek de ona: "Niçin Şaban ayının on beşinci gecesi olsun ki her gece iner?" diyerek cevap verir. Orada bulunan bir kişi: "Nasıl iner? O, mekândan münezzeh değil mi?" diye sorar. Bunun üzerine Abdullah b. el-Mübârek: "Dilediği gibi iner." şeklinde karşılık verir. Bu olayı nakleden İbn Teymiyye (öl. 728/1328), Abdullah b. el-Mübârek'in: "Kim seni bu fikrinden dolayı müşebbih olarak tanımlarsa bil ki o kişi Cehmî'dir." sözünü de nakleder.⁴⁴ Muhammed b. Selâm'ın Allah'ın nüzûlü ile ilgili hocasının verdiği cevabı kabul etmesi ve herhangi bir çekince ya da itirazda bulunmaması Muhammed b. Selâm'ın aynı görüşü benimsediğine delalet etmektedir.

Hadisin her alanında olduğu gibi İslâmî ilimlerin farklı dallarına dair de çok sayıda eseri bulunan⁴⁵ Muhammed b. Selâm'ın "*Kitâbü's-sünne ve'l-cemâ'at*" adlı bir eseri de vardır. Bu kitabında o; Cehmîyye'nin ve Sümeniyye'nin⁴⁶ ortaya çıkışı, fikirleri ve Allah'ın âyetlerini nasıl inkâr ettikleri konusunu işlemektedir. İbn Teymiyye bu esere atıfta bulunmaktadır.⁴⁷

Hz. Peygamber'in güzel ahlakını kendine rehber edinen Muhammed b. Selâm, sünnet-i seniyyeye tam olarak ittiba etmiştir. Ona göre düzgün bir hayat ancak Allah Resûlü'nün örneğinde yaşanabilir. Sünnetin belirlediği sınırların dışına çıkan her mezhep ve ideoloji yok olmaya mahkumdur.⁴⁸

Muhammed b. Selâm'ın hadisçiliğine dair verilen bilgilerde onun hadis tahammül ve edâ yöntemlerinden arz metodunu kabul etmediği anlaşılmaktadır. Hatîb el-Bağdâdî'den (öl. 463/1071) yapılan bir nakilde bu husus açıkça görülmektedir. Bu nakilde Hatîb, aynı zamanda Muhammed b. Selâm'ın hocası da olan Vekî' b. Cerrâh'ın: "Arz yöntemiyle tek bir hadis dahi almadım." sözünü aktardıktan sonra Muhammed b. Selâm'ın da İmam Mâlik'in ders halkasında bulunmasına rağmen ondan hadis nakletmemesini buna bağlamaktadır. O, ders halkasındaki öğrencilerin İmam Mâlik'e hadis arz ettiklerine şahit olmuş bundan dolayı İmam Mâlik'ten hadis tahammül etmemiştir.⁴⁹ Öğrencisi Buhârî'nin hoca ile öğrencisi arasında semânın gerçekleşmemesini hadis öğretimi açısından büyük bir eksiklik olarak görmesinin⁵⁰ temelinde hocası Muhammed b. Selâm'ın bu yaklaşımının etkili olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Buhârî, hadis edâ ve tahammülünde kıraat ve arz yönteminin sıhhati konusunda hocası gibi düşünmemekte; hadis öğretiminde kıraat ve arz metodunun sıhhatinde ve cevazında şüpheye mahal olmadığını vurgulamaktadır.⁵¹ Muhammed b. Selâm'ın da aralarında bulunduğu kimi muhaddisler hadis naklinde kıraat ve arz yöntemini mekruh saymaktadır. Hatta bunlara göre bir muhaddisin ağzından işitilmeyen bir hadisin rivayet edilmesi ve ezberlenmesi helal dahi değildir.⁵²

Hicrî ilk asırda lehte ve aleyhteki rivayetlerden kaynaklı ciddi tartışma konularından biri olan hadislerin yazılması meselesinde Muhammed b. Selâm, hadislerin yazılmasının yasak

⁴⁴ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *Şerhu hadîsi'n-nüzûl* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1977), 52.

⁴⁵ Zehebî, *Siyer*, 10/630.

⁴⁶ Sümeniyye; Müslümanlar tarafından Budist inancını benimseyenler için kullanılan bir teridir. İslâm'dan hemen önce ve daha eski devirlerde Mâverâünnehir halkının çoğunlukla bu mezhebin müntesibi olduğu nakledilir. Geniş bilgi için bk. Ahmet Güç, "Sümeniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/132-133.

⁴⁷ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kübrâ* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 6/361.

⁴⁸ Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî, *el-Ahlâku'l-fâzıla* (Riyad: Matbaatü Sefir, ts.), 64.

⁴⁹ İbrâhim b. Mûsâ b. Eyyûb el-Ebnâsî, *eş-Şeze'l-feyyâh min 'ulûmi İbni's-Şalâh*, thk. Salâh Fethî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998), 1/284.

⁵⁰ Mustafa Karabacak, "Tirmizî'nin es-Sünen'i Çerçevesinde Buhârî'nin Kullandığı Hadis Usûlü Terimleri", *Mütefekkir* 6/12 (2019), 371.

⁵¹ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Zühry b. Nâsır (Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001), "İlim", 6.

⁵² Zeynüddîn İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*, thk. Hemmâm Abdürrahîm Saîd (b.y.: Mektebetü'l-Menâr, 1987), 1/508.

olmadığını savunmaktadır. Onun Hz. Ali'nin hadis sahifesinin olduğuna dair nakli bunu göstermektedir.⁵³

Kendisinden asırlar sonra gelen hadis âlimlerinin ilmî merakını celbeden Muhammed b. Selâm hakkında bazı eserler de yazılmıştır. Bu çerçevede; meşhur hadis hâfızı Ebû Muhammed Zekiyyüddîn el-Münzirî'nin (öl. 656/1258) *el-İ'lâm bi-ahbâri şeyhi'l-Buhârî Muhammed b. Selâm* adlı eseri telif etmesi Muhammed b. Selâm'ın hadis alanındaki değerini gösterir.⁵⁴

2. Hocaları

Muhammed b. Selâm, dört yüz civarında hocadan hadis yazmıştır. Hadis tarihine etki etmiş, eserleri ve isimleri altında oluşan ekoller ile hadis ilminde çığır açmış, hadisin tespiti, yorumlanması, ricâli, hadis ilimleri vb. alanlardaki katkılarıyla hadis ilmiyle özdeşleşmiş hocalardan hadis öğrenmiştir. İmam Mâlik, Abdullah b. el-Mübârek, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû İshâk el-Fezârî gibi isimler burada zikredilebilir. Bunların dışında meşhur hocaları arasında; İsmâil b. Ca'fer, Hüseyim b. Beşîr, Celîl b. Abdülhamid, Ebû Bekr b. Ayyâş, İbrâhim b. Abdurrahman el-Harezmi, İsmâil b. Uleyye, Ebû Damra Enes b. İyâz, Ebû Abdurrahman el-Mervezî, Hasan b. Mihrân el-Kirmânî, Humeyd b. Abdurrahman er-Ruâsî, Hâlid b. Abdullah el-Vâsitî, Abdullah b. Hâris el-Mahzûmî, Abdullah b. Hâlid el-Becelî, Ubeydullah b. Saîd el-Kûfî, Ebû Abdurrahman Ubeyd b. Ömer el-Basrî, Abîde b. Humeyd, Ömer b. Ubeyd et-Tanâfisî, Muhammed b. Hasan el-Vâsitî, Muhammed b. Seleme el-Harrânî, Ebû Ömer Hafis b. Mansûr el-Bikendî, Abdullah b. Nümeyr, Mu'temir b. Süleyman, Abde b. Süleyman, Muhammed b. Abdullah et-Temîmî, Yezîd b. Hârûn gibi birçok muhaddis bulunmaktadır. Muhammed b. Selâm; İmam Mâlik'in ders halkalarına katılmış, öğrencilerin ona hadisleri arz ettiklerini müşahede edince ondan hadis almamıştır.⁵⁵ Ondand hadis dinlediğine dair bilgi de nakledilir.⁵⁶ Ayrıca İmam Mâlik'e hadis arz edildiğinde ondan hadis almadığı ancak İmam Mâlik'in bizzat hadis naklettiğini görünce ondan hadis aldığı ifade edilmiştir.⁵⁷

2.1. Buhârî'nin *Sahîh*'indeki Hocaları

Fuat Sezgin (1924-2018), Buhârî'nin Muhammed b. Selâm'dan 119 müsned hadis tahrîr ettiğini belirtmiş ve onun 28 hocasını tespit etmiştir.⁵⁸ Buhârî'nin *Sahîh*'inin ve hocalarının incelendiği başka bir çalışmada Buhârî'nin Muhammed b. Selâm kanalıyla 125 hadis tahrîr ettiği nakledilmektedir.⁵⁹ Bizim tespitimize göre Buhârî, hocası Muhammed b. Selâm'dan merfû, mevkuf ve maktû olmak üzere 125 hadis nakletmiş, İbn Selâm bunları 34 hocasından almıştır. *Sahîh*'teki hocalarının sayısındaki farklılıklar genellikle Muhammed b. Selâm'ın kimliğinin tespitindeki problemden kaynaklanmaktadır. Buhârî, eserinde yirmi dört yerde hocasından hadis naklederken "haddesenî Muhammed" kalıbını; otuz bir yerde de "haddesenâ Muhammed" kalıbını kullanmıştır. Bu şekildeki kullanımların bazılarında Muhammed'in kim olduğu tartışmalıdır. Yalın olarak kullanıldığında Muhammed'in çoğunlukla Muhammed b. Selâm'a delalet ettiği ifade edilse de bu konuda farklı görüşler de dile getirilmiştir. Örneğin "Cenâiz" bölümünde Muhammed→Abdülvehhâb es-Sekâfî→Eyyûb→Muhammed→Ümmü Atiyye→Hz. Peygamber şeklindeki bir senedde Buhârî'nin hocası Muhammed'in kimliği tartışılmıştır.⁶⁰ Aynî (öl. 855/1451), buradaki kişinin öncelikle Muhammed b. Selâm olduğunu

⁵³ Abdülhalîm Mahmûd, *es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-teşri'i'l-İslâmî* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 41.

⁵⁴ Muhammed Râşid Halife, *Medresetü'l-hadis fi Mısr* (Kahire: el-Heyetül'l-Âmmeti li Şuûni'l-Metâbi'i'l-Emiriyye, ts.), 67.

⁵⁵ Mizzi, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/340-341; Zehebî, *Siyer*, 10/629.

⁵⁶ Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaud (Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986), 3/117.

⁵⁷ Burhânüddîn İbrâhim el-Bikâî, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-elfiye*, thk. Mahir Yasin (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007), 2/47.

⁵⁸ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitâbiyat Yayınları, 2000), 283.

⁵⁹ Mehmet Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları* (Konya: Nükte Kitap Yayınları, 2003), 163.

⁶⁰ Buhârî, "Cenâiz", 9.

ifade ederken⁶¹ Kastallânî (öl. 923/1517) bu kişinin Muhammed b. Müsennâ olduğunu, Muhammed b. Selâm olabilmemesinin de ihtimal dâhilinde bulunduğunu belirtmektedir.⁶²

Bazı tariklerde de hoca talebe ilişkileri ve senedin formu dikkate alındığında yalın "Muhammed" kullanımının tam olarak Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm'ı andırmasına karşın oradaki "Muhammed" ifadesinden kasıt İbn Selâm değildir. Örneğin "Ehâdisü'l-enbiyâ" bölümünde geçen bir hadisin senedi şöyledir: Muhammed→Abdullah→Ma'mer→Zührî→Sâlim b. Abdullah→Abdullah b. Ömer→Hz. Peygamber.⁶³ Burada genellikle İbn Selâm'a delalet eden "haddesenî Muhammed" kalıbı kullanılmıştır. Seneddeki Abdullah; İbn Selâm'ın hocası İbnü'l-Mübârek'tir. Hal böyle iken muhaddislerin ittifakıyla Buhârî'nin bu senedde hadis aldığı kişi İbn Selâm değil Muhammed b. Mukâtil'dir.⁶⁴

Bazı senedlerde yalın olarak kullanılan "Muhammed"i şârihlerin İbn Selâm olarak yorumlaması da hoca ve rivayet sayısındaki farklılıkların sebebidir. Bunun örneği Muhammed b. Selâm-Abdürrezzâk b. Hemmâm ilişkisinde görülmektedir. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın, İbn Selâm'ın hocaları arasında zikredilmesine rağmen bu konuda tereddütler de söz konusudur. Şöyle ki; rivayetin aynı sened ve metinle Müslim'in (öl. 261/875) *Sahîh*'inde yer alması ve Müslim'in hocası Muhammed b. Râfi'ın Buhârî'nin de hocası olması tereddüdün temel kaynağıdır. Buhârî'nin *Sahîh*'inde yer alan bir rivayetle⁶⁵ Müslim'in *Sahîh*'indeki bir rivayet⁶⁶ sened ve metin itibariyle aynıdır. Müslim'in Muhammed b. Râfi' olarak kimliğini açıkça verdiği râvi Buhârî tarafından "haddesenâ Muhammed" şeklinde söylendiği için kapalıdır. Buhârî şârihi Kastallânî; söz konusu râvinin öncelikle Muhammed b. Selâm olduğunu, Muhammed b. Yahyâ ez-Zühîlî de olabileceğini, Muhammed b. Râfi' olmasının da muhtemel bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Buhârî şârihlerinden Zekeriyâ el-Ensârî de (öl. 926/1520) Muhammed b. Selâm'ı önelemekle birlikte söz konusu râvinin Kastallânî'nin zikrettiği üç Muhammed'den biri olabileceğini ifade etmektedir.⁶⁸ Bu çalışmamızda da Buhârî şârihlerinin tercihi dikkate alınarak hareket edildi ve hem hoca hem de rivayet sayılarında "Muhammed" adlı râvi İbn Selâm olarak kabul edildi. Ancak bu rivayetteki kanaatimiz onlardan farklıdır. Çünkü ricâl ve tabakât kitaplarında Muhammed b. Selâm ile Abdürrezzâk arasında hoca-talebe ilişkisine dair bir bilgi yer almamaktadır. Söz konusu rivayette Buhârî'nin hocasının Muhammed b. Selâm değil de Muhammed b. Râfi' olması kuvvetle muhtemeldir. Bu ihtimali kuvvetlendiren etkenler şunlardır: Mezkûr rivayet aynı sened ve metinle Müslim'in *Sahîh* adlı eserinde yer almaktadır ve orada Muhammed'in kimliği açıktır. Muhammed b. Râfi', Buhârî'nin *Sahîh*'te hadis tahrîc ettiği "Muhammed" adlı hocalarındandır ve ondan yedi hadis almıştır.⁶⁹ İbn Selâm ile Abdürrezzâk'ın ilişkisine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yokken Muhammed b. Râfi' ve Abdürrezzâk arasında hoca-talebe ilişkisi vardır.⁷⁰

Aşağıda Muhammed b. Selâm'ın *Sahîh*'teki hocaları *Sahîh*'teki rivayet sayıları dikkate alınarak tanıtılmakta, makale hacmi de gözetenilerek *Sahîh*'te beş ve daha fazla hadisi tahrîc edilen hocalara yer verilmektedir.

⁶¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/42.

⁶² Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî, *İrşâdü's-sârî li şerhi şahîhi'l-Buhârî* (Kahire: Matbaatü'l-Kübrâ, 1323/1905), 2/385.

⁶³ Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 18.

⁶⁴ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 5/368.

⁶⁵ Buhârî, "İtk", 17.

⁶⁶ Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şahîh*, thk. M. Fuat Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), "Kitâbü'l-elfâz mine'l-edeb", 15.

⁶⁷ Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, 4/323.

⁶⁸ Ebü Yahyâ Zekeriyâ el-Ensârî, *Tuhfetü'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, thk. Süleyman b. Azemî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005), 5/333.

⁶⁹ Eren, *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*, 161.

⁷⁰ Zehebî, *Siyer*, 12/215.

Abde b. Süleyman (öl. 187/802)

İsmi Abdurrahman, lakabı Abde, künyesi Ebû Muhammed'dir. Hicrî 187 senesinde Kûfe'de vefat etmiştir. Sikadır.⁷¹ Zehebî onu hâfız, hüccet ve kudve gibi vasıflarla nitelendirmiş, Ahmed b. Hanbel ve İclî de sika olduğunu vurgulamıştır.⁷² *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Abde b. Süleyman'dan naklettiği on dokuz hadis vardır.

Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım es-Sa'dî (öl. 194/809)

Hicrî 113 senesinde doğmuş, 194'de vefat etmiştir. Zehebî onu imam, hâfız ve hüccet olarak tanıtır. Çocuk yaşta gözlerini kaybetmiştir. Hişâm b. Urve ve A'meş en çok etkilendiği hocalarındandır. Yirmi yıl A'meş'in meclisine devam etmiştir. A'meş'ten bin altı yüz hadis ezberlediği nakledilir. Ali b. el-Medînî (öl. 234/848) Ebû Muâviye'den A'meş kanalıyla gelen bin beş yüz hadis yazdığını belirtmektedir. Hadis münekkitlerinin çoğu onu sika kabul etmekle birlikte tedlîs yapmakla eleştirilmiştir. Ayrıca ircâ görüşünü benimsediği için tenkit edilmiş, Ebû Dâvûd onu Kûfe'de Mürcie'nin başı olarak tanıtmıştır. Hatta Vekî' b. el-Cerrâh bu yüzden cenazesine katılmamıştır.⁷³ Müdellis râvileri tanıtan eserlerde de ismi geçmektedir.⁷⁴ *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Ebû Muâviye'den naklettiği on sekiz hadis vardır.

Abdülvehhâb b. Abdülmecid b. es-Salt es-Sekafî (öl. 194/809)

Hicrî 108 yılında doğup 194 senesinde vefat etmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî ve Mâlik b. Dînâr meşhur hocalarındandır. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn, İshâk b. Râhûye, Kuteybe b. Saîd ise öğrencilerindendir. Sika kabul edilmekle beraber ömrünün sonlarına doğru ihtilât yaptığı, bundan dolayı da hadis rivayetinde sika olan durumunun değiştiği nakledilir. Ancak ihtilât yapmaya başladıktan sonra hadis rivayet etmediği ve sika vasfının değişmediği de vurgulanmaktadır.⁷⁵ *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Abdülvehhâb'tan naklettiği on beş hadis vardır.

Mahled b. Yezîd el-Harrânî (öl. 193/808)

Hicrî 193 senesinde vefat etmiştir. Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, İbn Cüreyc ve Evzâî gibi dönemin önde gelen hadisçilerinden hadis öğrenmiş; Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye ve İbn Ebû Şeybe gibi hadisçilere hocalık yapmıştır. Sika olduğu konusunda hadis münekkitleri müttefiktir.⁷⁶ *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Mahled'den naklettiği on üç hadis vardır.

Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh er-Ruâsî (öl. 197/812)

Hicrî 129 senesinde doğmuş, 197 senesinde vefat etmiştir. Hişâm b. Urve, İbn Cüreyc ve Şu'be gibi hadis hocalarından hadis öğrenmiş; kendisi de Yahyâ b. Maîn, Süfyân es-Sevrî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Abdullah b. el-Mübârek gibi hadis tarihinin en şöhretli âlimlerine hadis öğretmiştir. Hadis imamı ve ilim deryalarından bir derya gibi yüce sıfatlarla anılmıştır. Büyük hadisçi ve mezhep imamı Süfyân es-Sevrî ile kıyaslanmış ve o ölünce onun ilmî makamına oturmuştur. En güvenilir hadis imamlarından biri olarak kabul edilir. Şîî ve Râfîzî olmakla itham edilse de o Mu'tezîlî fikirlerin karşısında duran Ehl-i hadîsin seçkin bir temsilcisidir. Ehl-i hadîs ve Ehl-i re'y tartışmasının yoğun olarak hissedildiği günlerde yaşamasına karşın re'y düşmanı bir tutum sergilememiştir.⁷⁷ *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Vekî'den naklettiği sekiz hadis vardır.

⁷¹ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/362.

⁷² Zehebî, *Siyer*, 8/511.

⁷³ Zehebî, *Siyer*, 9/73-78.

⁷⁴ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevşûfîne bi't-tedlîs*, thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî (Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983), 36.

⁷⁵ Zehebî, *Siyer*, 9/237-239.

⁷⁶ Şemsüddîn Ebû Abdullah ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2003), 4/1204.

⁷⁷ Ebû'l-Kâsım Ali İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, thk. Ömer b. Çarâme el-Amravî (Şam: Dârü'l-fikr, 1415/1995), 63/58-109; Zehebî, *Siyer*, 9/140-168; Zehebî, *Siyer*, 9/140-168.

Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Hâris el-Fezârî (öl. 185/801)

Kûfe'de doğmuş, daha sonra Dımeşk'e gelmiş, orada hadis nakletmiş, hicrî 185 senesinde vefat etmiştir. A'meş, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî ve Hişâm b. Urve gibi hocalardan hadis öğrenmiştir. Kendisinden de Evzâî, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. el-Mübârek, Velîd b. Müslim gibi muhaddisler hadis nakletmiştir. Hadis tarihinin şöhretli simalarından Evzâî, bazı talebelerini ona yönlendirmiş ve Fezârî'nin kendisinden daha bilgili olduğunu söylemiştir. Nesâî, Ebû Hâtim gibi hadis münekkitleri onun sika olduğunu belirtirken; o, İbrahim en-Nehâî (öl. 96/714) ile mukayese edilmiştir.⁷⁸ Genellikle ta'dîl edilen Ebû İshâk, hadis rivayetinde çok hata etmesinden dolayı da eleştirilmiştir.⁷⁹ Çok sayıda kitabı olmasına rağmen sadece *Kitâbü's-siyer*'i bilinmektedir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, o öldüğünde yeryüzünde daha faziletli bir kimse kalmadığını söylemiştir.⁸⁰ *Sahîh*'te İbn Selâm'ın el-Fezârî'den naklettiği yedi hadis vardır.

Muhammed b. Fudayl b. Ğazvân ed-Dabbî (öl. 195/810)

Hişâm b. Urve, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî gibi hocalardan hadis öğrenmiş, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye gibi âlimlere hadis öğretmiştir. Önde gelen hadisçiler onu ta'dîl lafızlarıyla tevsik etmişlerdir. Ancak Ebû Dâvûd, onun ateşli bir Şîa taraftarı olduğunu belirtmiş, bu yönüne başka hadisçiler de dikkat çekmiştir.⁸¹ Fakat burada şu ifade edilmelidir ki; erken dönemdeki Şîa taraftarı şeklindeki kullanımlar daha çok Kûfeli hadisçilerin Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün saymalarını ifade etmektedir.⁸² Yoksa bu tanımlama bilindik mezhep taassubuna işaret etmemektedir. ed-Dabbî, Hicrî 195 senesinde vefat etmiştir. *Sahîh*'te İbn Selâm'ın Muhammed b. Fudayl'dan naklettiği altı hadis vardır. Muhammed b. Selâm, hadis tarihinin şöhretli simalarından olan hocaları Abdullah b. el-Mübârek ve Süfyân b. Uyeyne'den de dörder hadis nakletmiştir. *Sahîh*'teki diğer hocaları şunlardır: Ebû'l-Ahvas Sellâm b. Süleyman, Süreyc b. Nu'mân, Yezîd b. Hârûn, Osman b. Karkad, Ya'lâ b. Ubeyd, İsmâil b. Ca'fer, Ömer b. Ubeyd et-Tenâfisî, Ahmed b. Beşîr, Abdullah b. Nümeyr, Attâb b. Beşîr, el-Muhâribî Abdurrahman b. Muhammed, Ebû Tümeyle Yahyâ b. Vâdîh, Abdül'lâ b. Abdüla'lâ, Hâlid Ahmar, Cerîr b. Abdülhamid, İbn Cüreyc, Abîde b. Humeyd Ebû Abdurrahman, İsmâil b. Uleyye, Hüseyim b. Beşîr, Ebû Damra Enes b. İyâz, Abdürrezzâk, Sehl b. Yûsuf, Abdullah b. İdrîs, Muhammed b. Hasen el-Vâsîtî, Ubeydullah b. Mûsâ.

Bu hocalardan altısı; Osman b. Ferkad, Hâlid Ahmar, İbn Cüreyc, Ebû Damra Enes b. İyâz, Abdürrezzâk b. Hemmâm ve Sehl b. Yûsuf, Fuat Sezgin'in listesinde bulunmamaktadır. Onun tespit ettiği listedeki yirmi sekiz hocanın tamamı bu listede mevcuttur.

3. Talebeleri

Muhammed b. Selâm hakkında bilgi veren kaynaklar genellikle onu Buhara'nın muhaddisi ya da Mâverâünnehir'in muhaddisi şeklinde tanıtmaktadır.⁸³ Bu tanımlama ile talebelerinin kimlikleri birlikte düşünüldüğünde onun tedris faaliyetlerini yoğunlukla memleketinde sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklarda o, hadis öğrenmek için yolculuk yaptığına delalet eden rehhâl, cevval gibi sıfatlarla tanıtılsa da⁸⁴ bu yolculuklar seçkin talebesi Buhârî'nin yolculukları gibi İslâm ilim coğrafyasının genelini kapsar mahiyette değildir. Gerek onun İslâm âleminde fazla tanınmaması, gerekse öğrencilerinin kimliği onun daha çok Mâverâünnehir bölgesinde bilinen ve tedris faaliyetlerini orada sürdüren bir âlim olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla öğrencilerinin kahir ekseriyeti Mâverâünnehir bölgesindedir. Zaten Buhârî'yi de çocuk yaşlarda memleketinde okutmuştur. Öğrencilerinin nisbeleri de

⁷⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/798.

⁷⁹ İbn Sa'd, *Tabakât*, 7/488.

⁸⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/58.

⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 26/298.

⁸² Mehmet Emin Özafşar, "Vekî b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/8-9.

⁸³ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/9; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/146.

⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/343.

Buhârî, Neseî, Bîkendî, Semerkandî, Mervezî şeklindedir. Ricâl ve tabakât kitaplarında zikredilen öğrencilerinden bazıları şunlardır: Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, Muhammed b. Rıdvân el-Buhârî, Muhammed b. Fadl el-Buhârî, Yahyâ b. Âsım el-Buhârî, Ebü'l-Fadl Abdurrahman el-Buhârî, Ali b. İbrâhim et-Tahhân el-Buhârî, Tufeyl b. Zeyd en-Neseî, Ahmed b. İsâ en-Neseî, Tufeyl b. Zeyd en-Neseî, Ahmed b. Abdurrahman en-Neseî İbrâhim b. Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Ebü'l-Hasan Ali el-Bîkendî, Hâmid b. Nadr el-Bîkendî, Ubeydullah b. Vâsıl el-Bîkendî, Hamîd b. Nadr el-Bîkendî, Süleyman b. Dâvûd es-Semerkandî, Abdullah b. Abdurrahman es-Semerkandî, Abdullah b. Ömer el-Mervezî, Muhammed b. Ali el-Mervezî ve Ebü Muhammed ed-Dârimî.⁸⁵ Mâverâünnehir bölgesinden ismi zikredilenlerin dışında çok sayıda öğrencisi olduğu da nakledilmektedir.⁸⁶

4. Buhârî ile İlişkisi

Kaynaklarda Buhârî'nin hadis yolculuklarına hicrî 210 yılında başladığı nakledilir. 194 yılında doğan Buhârî 15 yaşına kadar memleketindeki muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Onun çocukluk yıllarında kendisinden istifade ettiği âlimler zikredilirken öncelikle Muhammed b. Selâm'dan bahsedilir. Onun hadis yolculuklarına zamanın bölgedeki üstatlarından özellikle de Muhammed b. Selâm'dan çok şey öğrendikten sonra başladığı vurgulanır.⁸⁷ Buhârî hadis öğrenmeye, düzenli olarak semâ meclislerine katılmaya 11 yaşında başladığına göre Muhammed b. Selâm'dan beş yıl boyunca hadis öğrendiği varsayılmaktadır.⁸⁸ Buhârî memleketi Buhara'dan 15 yaşında ayrıldıktan sonra hocası Muhammed b. Selâm'ı bir daha görmemiştir.

Muhammed b. Selâm, küçük yaşta binlerce hadis ezberleyen öğrencisi Buhârî'ye hayrandır. Bir gün Selâm b. Mücâhid Muhammed b. Selâm'ın yanına gelir. Muhammed ona: "Yanıma az önce gelseydin yetmiş bin hadis ezberleyen bir çocuk görecektin." der. Bunun üzerine Selâm hemen dışarı çıkar ve Buhârî'ye yetişir: "Sen yetmiş bin hadis mi ezberledin?" diye sorar. O şöyle cevap verir: "Evet ve daha fazlası. Hatta ben sana sahâbe ve tâbiünden bir söz nakledersem bil ki ben onların çoğunun doğum ve ölüm tarihleri ile ikametlerini de biliyorumdur. Sahâbe ve tâbiünden bir söz naklettiğimde onun kitap veya sünnetten bir aslını da mutlaka ezberlemişimdir."⁸⁹

Buhârî'nin küçük yaşta hadis ilmine dair derin bilgisi, çok hadis ezberlemesi ve bu konudaki kabiliyeti karşısında hocası Muhammed b. Selâm zaman zaman tedirgin olmakta, kendi bilgilerinden şüphe edip kafası karışmaktadır.⁹⁰ O, öğrencisi Buhârî'den kitaplarındaki hataları düzeltmesini istemiş,⁹¹ onun ilmî derecesini takdir etmekle yetinmemiş, ahlakını da hayranlıkla dile getirmiştir.⁹²

Muhammed b. Selâm sadece seçkin öğrencisi Buhârî'yi sözle taltif etmekle, onun ilmî kabiliyetlerini övmekle, ilim camiasına onu tanıtmakla yetinmemiştir. Bilâkis hadis talebesi için en büyük gurur vesilesi olan ve talebenin hayat boyu onur duyacağı bir uygulamada bulunmuş ve ondan hadis nakletmiştir. Böylece onun hadis ilmindeki üstünlüğünü tescil etmiş, ona olan güvenini ortaya koymuştur.⁹³ Bir hadis hocasının öğrencisinden hadis nakletmesi hadis tarihi boyunca öğrenciler için gurur vesilesi olarak anlatılmaktadır. Nitekim meşhur

⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/342.

⁸⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/674.

⁸⁷ Salâhuddîn Halîl es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 2/148.

⁸⁸ Tâcüddîn Abdülvehhâb es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (B.y: Hicru li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1413/1992), 2/213.

⁸⁹ İbn Asâkir, *Târîh*, 52/63; Sübkî, *Tabakât*, 2/222.

⁹⁰ Sübkî, *Tabakât*, 2/222.

⁹¹ Ebü Hafs Sirâcüddîn İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li şerhi câmi'i's-şahîh* (Dımeşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429), 1/64.

⁹² Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Taglîku't-ta'lik 'alâ şahîhi'l-Buhârî*, thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 5/391.

⁹³ Şerefüddîn Ali b. Mufaddal b. Ali el-Makdisî, *Kitâbü'l-erba'în el-mürattebe 'alâ tabakâti'l-erba'în*, thk. Muhammed Sâlim el-İbâdî (Riyad: Edvâu's-Selef, ts.), 1/282.

hadisçi Ebû Dâvûd, uzun süre ders halkalarına katıldığı hocası Ahmed b. Hanbel'in kendisinden bir hadisi nakletmesini gururla zikretmiştir.⁹⁴

Buhârî ile Müslim akran olmalarına rağmen aralarında hoca talebe ilişkisi de vardır. Müslim, Buhârî'yi otorite kabul etmekte; onu hocaların hocası, muhaddislerin efendisi ve hadis doktoru gibi sıfatlarla tavsif etmektedir. Ona duyduğu ihtiramdan dolayı da ayağını öpmek için ondan izin istemektedir. Müslim, hocası Buhârî'nin ilmî yetkinliğini dile getirirken Muhammed b. Selâm'a da atıf yaparak ondan hadis öğrendiğini belirtmektedir. Müslim'in Muhammed b. Selâm ile herhangi bir likâsının tespit edilememesine rağmen onu iyi tanıdığı ve Buhârî'nin hadis ilmindeki yetkinliğinde Muhammed b. Selâm'ın etkisinin olduğunu dile getirdiği görülmektedir.⁹⁵

Muhammed b. Selâm ile Buhârî ilişkisinin hadis ilmi açısından değeri Buhârî'nin hocasından öğrendiği hadisleri *Sahih* adlı eserinde tahrîc etmesidir. Buhârî hocasından öğrendiği 125 hadise eserinde yer vermiştir.⁹⁶ Muhammed b. Selâm'ın rivayetleri hadis kaynaklarında sadece Buhârî vasıtasıyla yer almıştır. Buhârî İbn Selâm'dan hadis tahrîcinde teferrüd etmiştir.⁹⁷ *Kütüb-i sitte* ve günümüze ulaşan diğer temel hadis kitaplarının müelliflerinin İbn Selâm'dan naklettikleri herhangi bir hadis bulunmamaktadır.

Küçük yaşta kendisinden hadis öğrenmesinden kaynaklı olsa gerek Buhârî'nin yanında Muhammed b. Selâm çok kıymetlidir. Aslında onlar arasındaki hoca-talebe ilişkisi ikisi açısından da değerlidir. Zira İbn Selâm Buhârî'ye ilim öğretip onu yetiştirirken Buhârî de hocasını diğer hocaları ve hadisçiler nezdinde terviç etmiştir. Buhârî'nin İbn Selâm'ı hocası Ali b. el-Medîni'ye tanıtması bunun en açık örneklerindedir.⁹⁸

Buhârî hocası Muhammed b. Selâm'ın ilmî tespitlerine ve görüşlerine değer vermiş, onları savunmuştur. Rivayetlerde Hz. Peygamber'in ganimet malından hırsızlık yaptığı için cehennemlik olduğunu söylediği Kirkire isimli bir adamdan bahsedilmektedir. Buhârî, bu kişinin adını Muhammed b. Selâm'ın Kirkire değil de Kerkere şeklinde kabul ettiğini, ihtilaf edilen bu meselede İbn Selâm'ın bu telaffuzu benimsediğini belirtmektedir.⁹⁹

Buhârî senedlerde hocasının adını Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, Muhammed b. Selâm, Muhammed Hüve İbnü Selâm ve sadece Muhammed şeklinde zikretmektedir.¹⁰⁰ Ancak âlimlerin tespit ettiğine göre Buhârî'nin "haddesenî Muhammed" şeklindeki kullanımları hocası Muhammed b. Selâm'a işaret etmektedir ve bu kullanım onun isnadının inceliklerindedir.¹⁰¹

4.1. *el-Câmiü's-Sahih*'te Muhammed b. Selâm Rivayetleri

4.1.1. Sened Formları

Malum olduğu üzere hadis, sened ve metinden oluşmaktadır. Hadiste senedin konumu ve önemi ehlince bilinmektedir. Bununla beraber Hz. Peygamber'e izafe edilen senedli her sözün hadis olması da zorunlu değildir. Böyle bir sözün ona aidiyetini tespit için sened ve metnin tetkik edilmesi elzemdir. Metin tenkidi, bu çalışmanın ve başlığın konusu olmadığı için mevzuaya burada değinilmemektedir. Sened tetkiki ise; isnad zincirindeki her bir râvinin adalet ve zabt açısından irdelenmesi ve senedin ittisâl, inkitâ, müntehâsî ile rivayet lafızları açısından incelenerek bir hükme varılabilmesi açısından son derece teknik bir meseledir. Ricâl ve

⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzib*, 4/171.

⁹⁵ Emin ed-Devrî, *Rivâyetü şahîhi Müslim min tarihî İbn Mâhân ve Mükâranetü bi rivâyeti İbn Süfyân* (Tikrit: Tikrit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 42-43.

⁹⁶ *Buhârî'nin Kaynakları* adlı eserinde Fuat Sezgin Buhârî'nin İbnü's-Selâmdan naklettiği rivayetlerin sayısının 119 olduğunu belirtmektedir. Geniş bilgi için bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 282.

⁹⁷ İbnü'l-Mülakkân, *et-Tavzîh*, 2/572.

⁹⁸ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. M. Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1379), 1/483.

⁹⁹ Buhârî, "Cihâd", 190.

¹⁰⁰ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 3/303.

¹⁰¹ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/109-110.

tabakât kitaplarından her bir râvinin araştırılması, seneddeki ittisâl ve inkıtâin tespit edilmesi yoğun bir mesaiyi gerektirmektedir. Bu konuda kolaylık olması kabilinden Ali Akyüz tarafından ortaya konulan sened formları uygulaması pratik sonuçlar vermektedir.¹⁰²

Buhârî ile hocası Muhammed b. Selâm arasındaki ilişkiyi kuşbakışı görebilmek, Muhammed b. Selâm'ın hocaları ve senedin müntehasına kadar onların hocalarını bir bütün halinde gösterebilmek, senedlerdeki ittisâl ve inkıtâi ortaya koyabilmek, senedin müntehasını belirterek söyleyeni bakımından hadisi nitelendirebilmek için Buhârî'nin, *Sahîh*'te hocası İbn Selâm kanalıyla tahrîc ettiği 125 rivayetin sened formları çıkarılmıştır. Böylece Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm'ın *Sahîh*'teki ilişkiler ağı, hangi hocalardan kaç hadis naklettiği, senedin muttasıl olup olmadığı, müntehasına göre hadislerin durumu ve rivayetlerin konu dağılımı tespit edilmiştir:

1-Muhammed b. Selâm-Abde-Hişâm-Babası-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İmân”, 11.

“Fadlu Leyleti'l-Kadr”, 3.

“Tefsîrû'l-Kur'ân”, 87.

“Eymân ve'n-Nüzûr”, 3.

“Salât”, 54.

“Cihâd ve's-Siyer”, 18.

“Edeb”, 63, 91.

2-Muhammed b. Selâm-Abde-Ubeydullah-Hubeyb-Hafs b. Âsım-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Mevâkîtü's-Salât”, 31.

3-Muhammed b. Selâm-Abde-Yahyâ b. Saîd-Amra-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ezan”, 80.

4-Muhammed b. Selâm-Abde-Ubeydullah-Saîd-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ehâdîsü'l-Enbiyâ”, 19.

“Tefsîrû'l-Kur'ân”, 171.

5-Muhammed b. Selâm-Abde-Ubeydullah-Nâfi'-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Et'ime”, 12.

“Libâs”, 65, 85.

6-Muhammed-Abde-Hişâm b. Urve-Urve-Abdullah b. Ca'fer-Ali-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Menâkibü'l-Ensâr”, 20.

7-Muhammed-Abde-Hişâm b. Urve-Babası-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Bed'ü'l-Halk”, 11.

8-Muhammed-Abde-İsmâil b. Ebû Hâlid-Abdullah b. Ebû Evfâ-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Megâzî”, 31.

9-Muhammed-Abde-Hişâm b. Urve-Babası-Ebû Humeyd-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ahkâm”, 41.

10-Muhammed-Abde-İbn Ebî Hâlid-Kays-Habbâb b. Eret-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

¹⁰² Ali Akyüz, *Hadis Edebiyatının Sened Atlası ve Muvattâ'nın Sened Formları Çizelgesi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 1997), 4-8.

- “Temennâ”, 6.
- 11-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-A'meş-Şakîk-Ebû Mûsâ el-Eş'arî-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Teyemmüm”, 7.
- 12-Muhammed-Ebû Muâviye-A'meş-Şakîk-Abdullah-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Husûmât”, 3.
- “Şehâdât”, 19.
- 13-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-A'meş-Amr b. Mürre-Saîd b. Cübeyr-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 364.
- 14-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-A'meş-Zeyd b. Vehb-Ebû Zabyân-Cerîr b. Abdullah-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Tevhîd”, 2.
- 15-Muhammed-Ebû Muâviye-A'meş-Ebû Sâlih-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 347.
- 16-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-Hişâm-Babası-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Umre”, 5.
- “Nikâh”, 38.
- “Talâk”, 7.
- “Edeb”, 81.
- “Da'avât”, 45.
- “Ta'bîr”, 21.
- “Vudû”, 65.
- 17-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-Hişâm-Babası-Âişe (*Muttasil-Mevkûf*)
- “Nikâh”, 94.
- 18-Muhammed-Ebû Muâviye-Ebû İshâk eş-Şeybânî-Şa'bî-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Cenâiz”, 5.
- 19-Muhammed-Ebû Muâviye-Hişâm-Babası-Vehb b. Keysân-Esmâ-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Et'ime”, 8.
- 20-Muhammed-Ebû Muâviye-Hişâm-Babası-Mugîre b. Şu'be-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “İ'tisâm”, 13.
- 21-Muhammed b. Selâm-Ebû Muâviye-Hişâm b. Urve-Babası-Zeyneb binti Ümmü Seleme-Ümmü Seleme-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “İlim”, 50.
- 22-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb es-Sekafî-Hâlid el-Hazzâ-Ebû Minhâl-Ebû Berze-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Mevâkîtü's-Salât”, 23.
- 23-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb-Yahyâ b. Saîd-Ebû Bekr b. Muhammed-Abbâd b. Temîm-Abdullah b. Zeyd el-Ensârî-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “İstiskâ”, 19.

24-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb es-Sekafî-Eyyûb-Muhammed-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Zebâih ve’s-Sayd”, 28.

25-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb-Eyyûb-Abdullah b. Ebû Müleyke-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Edeb”, 38.

26-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb-Hâlid el-Hazzâ-Enes b. Sîrîn-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Edeb”, 65.

27-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Abdülvehhâb-Eyyûb-Hafsa-Ümmü Atiyye-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Hayz”, 23.

28-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Abdülvehhâb-Hâlid el-Hazzâ-Ebû Kılâbe-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ezan”, 2.

29-İbn Selâm-Abdülvehhâb es-Sekafî-Eyyûb-İbn Ebû Müleyke-Ukbe b. Hâris-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Vekâlet”, 13.

30-Muhammed-Abdülvehhâb es-Sekafî-Eyyûb-Muhammed-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Menâkıb”, 7.

31-Muhammed-Abdülvehhâb-Yûnus-Hasan (*Maktû*)

“Talâk”, 43.

32-Muhammed-Abdülvehhâb es-Sekafî-Eyyûb-Muhammed-Ümmü Atiyye-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Cenâiz”, 9.

33-Muhammed-Abdülvehhâb-Hâlid-İkrime-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Talâk”, 16.

“Tevhîd”, 31.

34-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb-Hâlid el-Hazzâ-Abdurrahman b. Ebû Bekre-Babası-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Şehâdât”, 16.

35-Muhammed b. Selâm-Abdülvehhâb-Eyyûb-Muhammed-İbn Ebû Bekre-Ebû Bekre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Edâhî”, 5.

36-Muhammed b. Selâm-Mahled b. Yezîd-İbn Cüreyc-Atâ-Ubeyd b. Umeyr-Ebû Mûsâ el-Eş’arî-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Büyû”, 9.

37-Muhammed b. Selâm-Mahled b. Yezîd-Cüreyc-Ya’lâ-İkrime-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Vesâyâ”, 15.

38-Muhammed b. Selâm-Mahled-İbn Cüreyc-Mûsâ b. Ukbe-Nâfi’-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Bed’ü’l-Halk”, 6.

- 39-Muhammed b. Selâm-Mahled b. Yezîd-İbn Cüreyc-İbn Şihâb-Yahyâ b. Urve-Urve-Âiše-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Edeb”, 117.
- 40-Muhammed b. Selâm-Mahled b. Yezîd-İbn Cüreyc-Ziyâd-Sâbit-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“İsti’zân”, 5.
- 41-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Mahled b. Yezîd-İbn Cüreyc-Nâfi-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Cum’a”, 18.
- 42-İbn Selâm-Mahled b. Yezîd el-Harrânî-İbn Cüreyc-İbn Şihâb-Urve b. Zübeyr-Zübeyr-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Müsâkât”, 9.
- 43-Muhammed-Mahled-İbn Cüreyc-İbn Şihâb-Ubeydullah b. Abdullah-Ebû Saîd el-Hudrî-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Libâs”, 21.
- 44-Muhammed-Mahled-İbn Cüreyc-Ubeydullah b. Hafs-Ömer b. Nâfi’-Nâfi’-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Libâs”, 72.
- 45-Muhammed-Mahled-İbn Cüreyc-Atâ-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Rikâk”, 10.
- 46-Muhammed-Mahled-İbn Cüreyc-İsmâil b. Ümeyye-Nâfi’-Kâsım b. Muhammed-Âiše-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Bed’ü'l-Halk”, 7.
- 47-Muhammed-Mahled b. Yezîd-İbn Cüreyc-Amr b. Dînâr-Câbir-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Menâkıb”, 9.
- 48-Muhammed-Mahled-İbn Cüreyc-Atâ (*Maktû*)
“Merdâ”, 6.
- 49-Muhammed b. Selâm-Vekî’-Süfyân-Mutarrif-Şa’bî-Ebû Cuhayfe-Ali b. Ebî Tâlib-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“İlim”, 39.
- 50-Muhammed b. Selâm-Vekî’-İbn Uyeyne-Ma’mer-İbn Şihâb-Mâlik b. Evs-Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Nafakât”, 3.
- 51-İbn Selâm-Vekî’-İbn Ebû Hâlid-İbn Ebî Evfâ-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Da’avât”, 58.
- 52-İbn Selâm-Vekî’-Süfyân-Mansûr-İbrâhim-Esved-Âiše-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Ferâiz”, 23.
- 53-Muhammed-Vekî’-Şu’be-Muhârib b. Disâr-Câbir b. Abdullah-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Cihâd ve’s-siyer”, 199.
- 54-Muhammed-Vekî’-A’mes-İbrâhim et-Teymî-Babası-Ali-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Cizye”, 10.
- 55-Muhammed-Vekî’-Şu’be-Katâde-Enes-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

- “Libâs”, 29.
- 56-Muhammed-Vekî’-Süfyân-Babası-Abâye b. Rifâe-Râfi’ b. Hadîc-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Şeriket”, 16.
- 57-Muhammed b. Selâm-Muhammed b. Fudayl-Yahyâ b. Saîd-Ebû Seleme-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Îmân”, 27.
- 58-Muhammed b. Selâm-İbn Fudayl-Huseyn-Şekîk-Mesrûk-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 19.
- 59-Muhammed b. Selâm-İbn Fudayl-Hişâm-Babası-Havle binti Hakîm-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Nikâh”, 30.
- 60-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Muhammed b. Fudayl b. Gazvân-Yahyâ b. Saîd-Amra binti Abdurrahman-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “İtikâf”, 14.
- 61-Muhammed-Muhammed b. Fudayl-Huseyn-Sâlim b. Ebû Ca’d-Câbir-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Büyü”, 11.
- 62-Muhammed-İbn Fudayl-Beyân-Âmir-Adiy b. Hâtim- Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Zebâih”, 10.
- 63-Muhammed b. Selâm-el-Fezârî-Humeyd et-Tavîl-Sâbit-Enes-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Cezâü’s-Sayd”, 25.
- “Fezâilü’l-Medine”, 11.
- 64-Muhammed-el-Fezârî-İsmâil b. Ebû Hâlid-Abdullah b. Ebû Evfâ-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Megâzî”, 31.
- 65-Muhammed b. Selâm-el-Fezârî-Humeyd-Enes-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Ehâdisü’l-enbiyâ”, 1.
- “Mezâlim”, 26.
- “Tefsîrü’l-Kur’ân”, 111.
- 66-Muhammed Hüve İbnü Selâm-el-Fezârî-Âsım-Şa’bî-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Hac”, 76.
- 67-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Süfyân b. Uyeyne-Ebû Hâzım-Sehl b. Sa’d-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Vudû”, 74.
- 68-Muhammed-Süfyân b. Uyeyne-Amr-Atâ-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
- “Megâzî”, 45.
- 69-Muhammed-İbn Uyeyne-Amr-İbn Abbâs (*Muttasil-Mevkûf*)
- “Tefsîrü’l-Kur’ân”, 36.
- 70-Muhammed-İbn Uyeyne-Süleyman b. Ebû Müslim el-Ahvâl-Saîd b. Cübeyr-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

- “Cizye”, 6.
- 71-Muhammed-Abdullah-Îsâ b. Tahmân-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Libâs”, 41.
- 72-Muhammed b. Selâm-Abdullah-Ubeydullah b. Ömer-Habîb b. Abdurrahman-Hafs b. Âsım-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Hudûd”, 20.
- 73-Muhammed-Abdullah-Ma’mer-Zührî-Sâlim b. Abdullah-Abdullah b. Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Ehâdisü'l-Enbiyâ”, 18.
- 74-Muhammed-Abdullah-Hişâm b. Urve-Babası-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Mezâlim”, 12.
- 75-Muhammed b. Selâm-Yezîd b. Hârûn-Yahyâ-Mûsâ b. Ukbe-Küreyb-Mevlâ b. Abbâs-Ûsâme b. Zeyd-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Vudû”, 35.
- 76-Muhammed b. Selâm-Ebü'l-Ahvas-Eş'as (*Maktû*)
“Teheccüd”, 7.
- 76-Muhammed b. Selâm-Süreyc b. Nu'mân-Füleyh-Nâfi'-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Hac”, 57.
- 77-Muhammed b. Selâm-Osman b. Ferkad-Hişâm b. Urve-Babası-Âişe (*Muttasil-Mevkûf*)
“Büyû”, 95.
- 78-Muhammed b. Selâm-Ya'lâ-A'meş-İbrahim-Esved-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Selem”, 5.
- 79-Muhammed b. Selâm-İsmâil b. Ca'fer-Humeyd-Enes-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Nikâh”, 60.
- 80-Muhammed b. Selâm-İsmâil b. Ca'fer-Ebü Süheyl-Babası-Ebü Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Edeb”, 69.
- 81-Muhammed-İsmâil b. Ca'fer-Rebîa b. Ebû Abdurrahman-Yezîd-Zeyd b. Hâlid el-Cühenî-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Edeb”, 75.
- 82-Muhammed b. Selâm-Abdullah b. Nümeyr-Ubeydullah-Nâfi'-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Libâs”, 50.
- 83-Muhammed b. Selâm-Ömer b. Ubeyd et-Tenâfisî-Saîd b. Mesrûk-Ubâde b. Rifâe-Râfi' b. Hadîc-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Zebâih ve's-Sayd”, 35.
- 84-Muhammed b. Selâm-Attâb b. Beşîr-İshâk-Zührî-Ali b. Hüseyin-Hüseyin b. Ali- Ali b. Ebû Tâlib-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“İ'tisâm”, 18.
- 85-Muhammed-Attâb b. Beşîr-İshâk-Zührî-Ubeydullah b. Abdullah-Ümmü Kays binti Mihsan- Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)
“Tıb”, 25.

86-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Ebû Tümeyle Yahyâ b. Vâdih-Füleyh b. Süleyman-Saîd b. Hâris-Câbir b. Abdullah-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İdeyn”, 24.

87-Muhammed Hüve İbnü Selâm-Abdüla’lâ-Ma’mer-Yahyâ b. Ebû Kesîr-İkrime-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Hac”, 113.

88-İbn Selâm-Cerîr b. Abdülhamid-Mugîre-Hâris-Ebû Zür’a-Ebû Hüreyre- Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İtk”, 13.

89-İbn Selâm-Cüreyc-Abdülhamid b. Cübeyr-Saîd b. Müseyyeb-Ümmü Şerîk-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 10.

“Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 10.

90-İbn Selâm-Ubeyde b. Humejd-Mansûr-Mücâhid-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Edeb”, 49.

91-İbn Selâm-İsmâil b. Uleyye-Abdülaziz b. Suheyb-Enes-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Da’avât”, 29.

92-İbn Selâm-Hüşeym-Huseyn-Abdullah b. Ebû Katâde-Babası-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Tevhîd”, 31.

93-Muhammed-Süreyc en-Nu’mân-Füleyh-Nâfi’-İbn Ömer-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Megâzî”, 79.

94-Muhammed Hüve İbn Selâm-Muhâribî-Sâlih b. Hayyân-Âmir eş-Şa’bî-Ebû Bürde-Babası-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İlim”, 31.

95-Muhammed-Ebû Damra Enes b. İyâz-Şerîk b. Abdullah b. Ebû Nemr-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İstiskâ”, 5.

96-Muhammed-Abdürrezzâk-Ma’mer-Hemmâm b. Münebbih-Ebû Hüreyre-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“İtk”, 17.

97-Muhammed-Sehl b. Yûsuf-Avvâme-Mücâhid-İbn Abbâs-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ehâdîsü’l-Enbiyâ”, 38.

98-Muhammed b. Selâm-Ahmed b. Beşîr-Hâşim b. Hâşim-Âmir b. Sa’d-Babası-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Tıb”, 55.

99-Muhammed-Ebü’l-Ehvâs-Ebû İshâk-Berâ b. Âzib-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Eymân ve’n-Nüzûr”, 3.

100-Muhammed-Cerîr-Mansûr-İbrâhim-Esved-Âişe-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Ferâiz”, 22.

101-Muhammed-Abdullah b. İdrîs-Şu’be-Hişâm b. Zeyd b. Enes-Enes b. Mâlik-Rasûlullah (*Muttasil-Merfû*)

“Diyât”, 5.

102-Muhammed b. Selâm-Muhammed b. Hasen el-Vâsîtî-Avf-Hasen (*Maktû*)
“İlim”, 6.

4.1.2. Rivayetlerin İsnad Açısından Tetkiki

Buhârî, *Sahîh*'inde hocası Muhammed b. Selâm'dan onun 34 hocası vasıtasıyla 125 hadis nakletmiştir. Muhammed b. Selâm hocaları Abde b. Süleyman'dan 19, Ebû Muâviye'den 18, Abdülvehhâb es-Sekaff'den 15, Mahled b. Yezîd'den 13, Vekî' b. Cerrâh'tan 8, el-Fezârî'den 7, Muhammed b. Fudayl'dan 6 hadis rivayet etmiştir. Meşhur hocaları Süfyân b. Uyeyne ve Abdullah b. el-Mübârek'ten de dörder hadis nakletmiştir.

İbn Selâm'ın *Sahîh*'teki hocaları ve onlardan naklettiği rivayetlerin sayısı tablo halinde şu şekilde gösterilebilir:

İbn Selâm'ın *Sahîh*'teki Hocaları ve Rivayet Sayıları

Sıra	Muhammed b. Selâm'ın Hocaları	Rivayet Sayıları
1	Abde b. Süleyman	19
2	Ebû Muâviye	18
3	Abdülvehhâb es-Sekaff	15
4	Mahled b. Yezîd	13
5	Vekî' b. el- Cerrâh	8
6	Ebû İshâk el-Fezârî	7
7	Muhammed b. Fudayl	6
8	Süfyân b. Uyeyne	4
9	Abdullah b. el-Mübârek	4
10	İsmâil b. Ca'fer	3
11	Süreyc b. Nu'mân	2
12	Attâb b. Beşîr	2
13	Abdüla'lâ b. Abdüla'alâ	2
14	Cerîr b. Abdülhamid	2
15	Yezîd b. Hârûn	1
16	Abdullah b. Nümeyr	1
17	Ömer b. Ubeyd et-Tenâfisî	1
18	Ebü'l-Ahvas	1
19	Ebû Tümeyle Yahyâ b. Vâdih	1
20	Osman b. Ferkad	1
21	Ya'lâ b. Ubeyd	1
22	Ubeyde b. Humeyd	1
23	İsmâil b. Uleyye	1

24	Ubeydullah b. Musa	1
25	Muhâribî Abdurrahman b. Muhammed	1
26	Ebû Damra Enes b. İyâz	1
27	Abdürrezzâk	1
28	Sehl b. Yûsuf	1
29	Ahmed b. Beşîr	1
30	Abdullah b. İdrîs	1
31	Muhammed b. Hasen el-Vâsıtî	1
32	Ebû Hâlid Ahmar	1
33	İbn Cüreyc	1
34	Hüşeym b. Beşîr	1

Üçüncü asrın rivayet üslubu ve Buhârî'nin *Sahîh*'i telif etmesinin gayesine matuf olarak Muhammed b. Selâm'dan menkul rivayetler kahir ekseriyetle mûsned, muttasıl ve merfûdur. Bunun yanında üç hadis mevkuf, dört hadis de maktûdur. Mevkuf hadisler Hz. Âişe ve İbn Abbâs'a; maktû hadislerden ikisi Hasan-ı Basrî, diğerleri de Atâ b. Ebî Rabâh ve Eş'as b. Ebî Şa'sa'ya dayanmaktadır.

Buhârî'nin Muhammed b. Selâm kanalıyla tahrîc ettiği hadislerin sahâbî râvilerinin sayısı otuz yedidir. Bu hadislerde rivayet sayılarıyla öne çıkan sahâbî râviler Hz. Âişe (26 hadis), Ebû Hüreyre (13 hadis), Enes b. Mâlik (12 hadis), İbn Abbâs (11 hadis) ve İbn Ömer'dir (8 hadis).

4.1.3. Rivayet Lafızları

Buhârî hocasından hadis alırken genellikle “haddesenâ” ve “haddesenî” rivayet lafızlarını kullanmayı tercih etmiş, “ahberanâ” rivayet lafzını ise sadece bir kez kullanmıştır. “Haddesenâ” lafzını kullanırken çoğunlukla hocasının kimliğini Muhammed b. Selâm, Muhammed Hüve İbnü Selâm veya İbnü Selâm şeklinde açıkça belirtirken; “haddesenî” rivayet lafzını kullandığında hocasının ismini yalnızca Muhammed şeklinde kaydetmiştir. Bu kullanımları yorumlayan şârihler de Buhârî'nin “haddesenî Muhammed” kullanımının genellikle İbn Selâm'a delalet ettiğini ifade etmişlerdir.¹⁰³ Buhârî, hocası İbn Selâm'dan hadis alırken onun kimliğini “Muhammed b. Selâm” şeklinde açıkça belirttiği formlarda genellikle “haddesenî” rivayet lafzını kullanmamaktadır.

Muhammed b. Selâm ise hocalarından hadis alırken genellikle “ahberanâ” lafzını, 22 kez “haddesenâ”, iki kez “ahberanî” ve bir kez de “semi'tü” rivayet lafızlarını kullanmıştır. Muhammed b. Selâm'ın hadis tahammül ve edâ yollarından kıraat ve arz metodu ile ilgili menfi görüşü bilindiğine göre¹⁰⁴ müteahhirün döneminde kıraat metodu ile özdeşleşen “ahberanâ” veya “ahberanî”¹⁰⁵ rivayet lafızlarını kullanması; bu lafızların o dönem için semâ metodu için de kullanıldığını göstermektedir. Nitekim öğrencisi Buhârî, semâ metodu için “semi'tü”, “haddesenâ”, “enbe'enâ” ve “ahberanâ” rivayet sîgalarının kullanılabileceğini savunmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/109.

¹⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 25/340.

¹⁰⁵ “Ahberanâ” rivayet lafzının kullanımını hakkında geniş bilgi için bk. İbn Salâh, *Muqaddime*, 138-140.

¹⁰⁶ Buhârî'nin hadis tahammül yolları ve rivayet lafızları ile ilgili görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Muhammet Ali Asar, “Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahîh'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (30 Eylül 2020), 1257.

4.1.4. Âlî ve Nâzil İsnadlar

Buhârî'nin Muhammed b. Selâm tarikiyle naklettiği merfû hadisler, isnadındaki râvi sayısı açısından genellikle humâsîdir. Bu tarikle naklettiği hadislerin âlî isnadı rubâ'îdir. Buhârî ile Rasûlullah arasında dört râvinin olduğu âlî isnadların sayısı ondur. Âlî isnadlarda İbn Selâm'ın hocaları iki isnadda el-Fezârî olmak üzere Süfyân b. Uyeyne, Ebû'l-Ahvas, Abde, İsmâil b. Ca'fer, Vekî' b. el-Cerrâh, İsmail b. Uleyye, Abdullah b. el-Mübârek, Ebû Damra'dır. Bu isnadlardan beşinin sahâbî râvisi Enes, üçünün Abdullah b. Ebû Evfâ diğer ikisinin de Sehl b. Sa'd ve Berâ b. Âzib'dir.

Buhârî'nin Muhammed b. Selâm tarikiyle naklettiği hadislerin nâzil isnadı sübâ'îdir. Buhârî ile Rasûlullah arasında yedi râvi olan mezkûr hadislerin sayısı yedidir. Nâzil isnadlı hadislerde İbn Selâm'ın hocaları Attâb b. Beşîr, Yezîd b. Hârûn, Vekî' b. el-Cerrâh, Mahled b. Yezîd'dir. Nâzil isnadlı yedi hadisten üçünde Muhammed b. Selâm'ın hocası Mahled b. Yezîd, ikisinde Vekî' b. el-Cerrâh, ikisinde de Attâb b. Beşîr, Yezîd b. Hârûn'dur. Nâzil isnadlı rivayetlerin sahâbî râvileri; Hz. Ömer, Hz. Âişe, İbn Ömer, Üsâme b. Zeyd ve Ali b. Ebî Tâlib'tir.

4.1.5. Rivayetlerin Konu Dağılımı

Buhârî'nin *Sahîh*'te Muhammed b. Selâm'dan naklettiği hadisler imandan tevhide kadar 58 konu başlığı altında yer almaktadır. Üç ve daha fazla hadisin bulunduğu bölümler ve bu bölümlerdeki rivayetlerin dağılımı şöyledir: Edeb 9 rivayet, libâs 8 rivayet, ehâdisü'l-enbiyâ 7 rivayet, tefsîr 6 rivayet, ilim 4 rivayet, megâzî 4 rivayet, nikâh 4 rivayet, talâk 3 rivayet, menâkıb 3 rivayet, da'avât 3 rivayet, büyû' 3 rivayet. Bunların dışında pek çok konuda 71 rivayet daha vardır. Şu konular buna örnek olabilir: Tıb, i'tisâm, ferâ'iz, vudû', hac, tevhd, istiskâ, zebâ'ih, i'tikâf, 'ideyn, et'ime, müsâkât, edâhî. Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm'dan naklettiği hadislerin "edeb" konusunda yoğun olarak bulunduğu görülmektedir. Onun hocası İbn Selâm'dan naklettiği çok sayıda hadise *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde de yer vermesi dikkate alındığında Buhârî'nin küçük yaşlarda Muhammed b. Selâm'a talebelik etmesi ile edeb konusundaki rivayetlerin çokluğu arasında bir ilişkinin varlığı muhtemeldir.

4.1.6. Muhammed b. Selâm Tarikiyle Sadece *Sahîh*'te Tahrîc Edilen Hadisler

Buhârî'nin *Sahîh*'inde Muhammed b. Selâm tarikiyle tahrîc edilen bazı hadisler *Sahîh*'ten önce tasnif edilen ve günümüze ulaşabilen eserlerde yer almamaktadır. Bu husus hem *Sahîh*'in değeri hem de Muhammed b. Selâm'ın hadis ilmine katkısının bir boyutunu göstermesi açısından kıymetlidir. Bu kıymeti ortaya çıkarabilmek için *Sahîh*'te İbn Selâm tarikiyle gelen 125 rivayet daha önce tasnif edilen hadis eserlerinde taranmıştır. Sadece üç hadis hariç Muhammed b. Selâm tarikiyle nakledilen hadislerin genelinin İshâk b. Râhûye'nin *Müsned*'i ya da Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde metin olarak *Sahîh*'teki formuna çok yakın şekilde bulunduğu tespit edilmiştir.

İbn Selâm tarikiyle nakledilen üç rivayet ise *Sahîh*'ten önce tasnif edilen hadis kaynaklarında farklı senedlerle de olsa bulunamamıştır. Buna göre; Üsâme b. Zeyd'den nakledilen rivayette "Hz. Peygamber'in Arafat'tan dönerken dağ yoluna ayrılarak abdest alması"¹⁰⁷ sadece *Sahîh*'te yer almakta, ondan önce tasnif edilmiş hadis kaynaklarında bulunmamaktadır.

Ma'mer b. Raşid ile ders halkasına katılan Süfyân es-Sevrî arasında geçen bir diyalogu ihtiva eden ikinci rivayette; ailesinin bir yıllık veya yılın bir bölümü için azığını kilere koyan aile reisinin yaptığının doğru olup olmadığı meselesi; hadiste ve sünnette buna dair bir bilginin varlığı-yokluğu bağlamında müzakere edilir. Ma'mer b. Raşid bu konuda bir rivayet bulunmadığını söyleyince öğrencisi İbn Uyeyne Hz. Ömer'e dayanan şu rivayeti paylaşır. Buna göre: "Hz. Peygamber Benî Nâdir hürmalığından kalkan ürünü satarak ailesinin bir yıllık azığını temin ederdi."¹⁰⁸ Bu rivayet de *Sahîh*'ten önce tasnif edilen eserlerde yer almamaktadır.

¹⁰⁷ Buhârî, "Vudû'", 35.

¹⁰⁸ Buhârî, "Nafakât", 3.

Hasan-ı Basrî'den nakledilen: "Ma'kil b. Yesâr, kız kardeşini bir adamla evlendirdi de, akabinde bu adam onun kız kardeşini bir talâkla boşadı." şeklindeki üçüncü rivayet de *Sahîh*'ten önceki hadis kaynaklarında yoktur.¹⁰⁹

4.2. *el-Edebü'l-Müfred*'de Muhammed b. Selâm Rivayetleri

Buhârî'nin ahlaka dair derlediği hadislerden oluşan ve sahasının en seçkin kaynaklarından kabul edilen *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde de hocası Muhammed b. Selâm tarikiyle tahrîc ettiği çok sayıda hadis vardır. Bu hadisler de Buhârî'nin hocası Muhammed b. Selâm ile ilişkisinin detayı hakkında bilgi vermektedir. Bu eserde Buhârî'nin "haddesenâ Muhammed b. Selâm" şeklinde naklettiği hadis sayısı 66'dır. *Sahîh*'te hocasından hadis alırken yer verdiği "Muhammed Hüve İbnü Selâm" kullanımını *el-Edebü'l-müfred*'de görülmemektedir. Buhârî'nin hocasını "İbnü Selâm" şeklindeki zikrederek tahrîc ettiği hadislerin sayısı üçtür. *Sahîh*'te çok sayıda yer alan ve İbn Selâm'ın kastedildiği "haddesenâ Muhammed" veya "haddesenâ Muhammed" şeklindeki kullanım *el-Edebü'l-müfred*'de hiç yoktur. Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde hocası Muhammed b. Selâm tarikiyle tahrîc ettiği hadis sayısı 69'dur. *Edebü'l-müfred*'deki toplam hadis sayısı 1322 olduğuna göre Muhammed b. Selâm'ın sadece ahlak hadislerini konu edinen bir eserdeki hadis sayısı oldukça fazladır. Buhârî'nin 1080 hocadan hadis yazdığı düşünüldüğünde¹¹⁰ *el-Edebü'l-müfred*'deki Muhammed b. Selâm rivayetlerinin sayısı hocasının Buhârî üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Ancak Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred*'de hocası Muhammed b. Selâm'dan naklettiği 69 hadis isnad ve metin açısından *Sahîh*'teki rivayetlere mukayeseli olarak müstakil bir çalışmada detaylıca analiz edilmelidir.

4.3. Buhârî'nin Diğer Eserlerinde Muhammed b. Selâm Rivayetleri

Buhârî'nin Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini tenkit etmek için yazdığı ve bu fikri savunulara ağır eleştiriler yönelttiği *Halku ef'âli'l-ibâd* adlı eserinde hocası Muhammed b. Selâm'dan rivayet ettiği hadis sayısı sadece 3'tür. Eserdeki merfû, mevkuf ve maktû toplam hadis sayısının 400 olduğu¹¹¹ göz önünde bulundurulduğunda Buhârî'nin hocası İbn Selâm'dan aldığı hadis sayısı oldukça az denebilir. Ancak kitapta çok dar bir konudaki rivayetler derlendiği için bu durum normaldir. Ayrıca onun çocuk yaşlarda İbn Selâm'dan hadis öğrenmesi, o yıllarda henüz Kur'ân'ın yaratılmışlığı konusunun ve mihnenin ilmî gündemi yoğun olarak meşgul etmemesi rivayetlerdeki azlığın sebebi olabilir.

Buhârî, namazda rükûa giderken ve rükûdan kalkarken ellerin kaldırılmasına dair derlediği ve 118 rivayetin yer aldığı *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât* adlı eserinde hocası Muhammed b. Selâm'dan bir hadis nakletmiştir. Farz namazlarda imamla birlikte ona uyan cemaatin de Kur'ân okumasının gereğine dair derlediği ve 189 rivayetin bulunduğu *Kitâbü'l-kırâ'e halfe'l-imâm* adlı eserinde de ondan yine bir hadis aktarmıştır.

Buhârî, sahâbeden kendi hocalarına kadar birbirinden hadis nakleden râvilere dair telif ettiği eseri *et-Târîhu'l-kebîr*'de hocası Muhammed b. Selâm'dan 29 kez bilgi nakletmektedir. Bunlardan 14'ünü "kâle lî/lenâ Muhammed b. Selâm", 13'ünü "kâle Muhammed b. Selâm" ve 2'sini de "haddesenâ Muhammed b. Selâm" formuyla aktarmaktadır. Bu veri, Muhammed b. Selâm'ın öğrencisi Buhârî'nin hadis ricâline dair bilgi birikimine de katkı sağladığını göstermektedir.

Sonuç

Muhammed b. Selâm el-Bîkendî, temel hadis kaynaklarının günümüze ulaşan ilk örneklerinin tasnif edildiği bir dönemde; muhaddisleriyle meşhur olan bir belde yaşamıştır. Hadis ilmindeki geniş bilgisi onun ününü büyük bir coğrafyaya taşımış ve Mâverâünnehir muhaddisi olarak adlandırılmıştır.

¹⁰⁹ Buhârî, "Talâk", 44.

¹¹⁰ Zehebî, *Siyer*, 12/395.

¹¹¹ Rabia Zahide Temiz, *Buhârî'nin "Halku Ef'âli'l-İbad" Adlı Eserinin Hadis İlmi Açısından Tetkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 103.

O, hadis öğrenme ve öğretmedeki gayret ve fedakârlığı, hadisin tarihinde müstesna yeri olan hoca ve talebeleri, hadis imlâ meclislerindeki hizmetleri, tasnif ettiği eserleri ve bilgi birikimi ile haklı bir şöhrete kavuşmuş hadis münekkitleri onu en güçlü sıfatlarla ta'dîl etmiştir. Ricâl ve tabakât kitaplarında hakkında olumsuz tek bir niteleme dahi yoktur. Bununla birlikte o, hocası Abdullah b. el-Mübârek veya öğrencisi Buhârî gibi İslâm dünyasının genelinde tanınan bir muhaddis değildir. O, daha çok Mâverâünnehir bölgesiyle özdeşleşmiş ve bu bölgede tanınmış bir hadisçidir.

Onun etkisinin günümüze kadar gelmesini sağlayan faktör Buhârî ile olan ilişkisidir. O, on yaşından itibaren Buhârî'ye beş sene hocalık yapmıştır. Buhârî, ilmî yönden ondan istifade ederken hocasını da İslâm beldelerinin önde gelen âlimlerine tanıtmıştır.

Buhârî, *Sahîh* adlı eserine hocası İbn Selâm'dan 125 hadis almıştır. Bu hadislerden üçü mevkuf dördü maktûdur. Geriye kalanlar müsned merfûdur. *Kütüb-i tis'a* musannifleri içinde ondan hadis tahrîc eden tek müellif Buhârî'dir. *Sahîh* dışındaki temel hadis kaynaklarında isnadında İbn Selâm'ın yer aldığı bir rivayet bulunmamaktadır. Onu Ahmed b. Hanbel ile İmam Müslim'in tanıdığına ve terviç ettiklerine dair bilgiler mevcut iken eserlerinde ondan hadis tahrîc etmemişlerdir. Bunun sebebine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Buhârî'nin *Sahîh*'te ondan naklettiği hadisler en fazla edeb bölümünde olup *el-Edebü'l-müfred*'de de çok sayıda hadisi yer almaktadır. Küçük yaşta uzun süre onun rahle-i tedrisinde bulunması bunun muhtemel nedenidir.

Sahîh'te Buhârî'nin ondan hadis alırken bazı yerlerde sadece Muhammed ismini kullanması ve Buhârî'nin adı Muhammed olan çok sayıda hocasının olması İbn Selâm'ı ve rivayetlerini tespit etmeyi zorlaştırmıştır. Bundan dolayı Buhârî'nin *Sahîh*'teki hocaları üzerine çalışma yapanlar farklı rakamlar zikretmiştir.

Muhammed b. Selâm hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden kıraata/arza karşıdır. Öğrencilerinin İmam Mâlik'e hadis arz ettiğini görüp bu yüzden ondan hadis yazmamıştır. Buhârî ise bu konuda hocası gibi düşünmeyip kıraat/arz yöntemini kabul eder. Ancak "haddesenâ", "ahberenâ", "semi'tü" gibi rivayet lafızlarının semâ yöntemi için kullanılabileceği konusunda Buhârî ile hocası Muhammed b. Selâm müttefiktir.

Buhârî'nin *Sahîh*'inde İbn Selâm tarikiyle tahrîc ettiği üç hadis daha önce telif edilen ve günümüze ulaşan hadis kaynaklarında bulunmamaktadır. Muhammed b. Selâm, Buhârî'nin ricâle dair bilgi kaynakları arasında da yer almaktadır. Zira Buhârî, hocasından hadis ricâline dair önemli bilgiler nakletmektedir.

Son olarak; Buhârî'nin *el-Edebü'l-müfred* adlı eserinde hocası Muhammed b. Selâm'dan naklettiği 69 rivayetin isnad ve metin açısından müstakil bir çalışmada detaylıca analiz edilmelisi gerektiğini de belirtmek gerekir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Akyüz, Ali. *Hadis Edebiyatının Sened Atlası ve Muvattâ'nın Sened Formları Çizelgesi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1997.
- Asar, Muhammet Ali. "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: El-Câmi'u's-Sahîh'in 'İlim' Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 20/2 (30 Eylül 2020), 1247-1281. <https://doi.org/10.33415/daad.780449>
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *Umdetü'l-kârî şerhu şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bikâî, Burhânüddîn İbrâhim. *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-elfiye*. thk. Mahir Yasin. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- Bozkurt, Nahide. "Me'mûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/101-104. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârif, ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Zühür b. Nâsır. Beyrut: Dâru Tavkî'n-Necât, 1422/2001.
- Ca'd, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Ca'd el-Cevherî. *Müsned*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1990.
- Devrî, Emîn. *Rivâyetü şahîhi Müslim min çarîki İbn Mâhân ve Mükârenetü bi rivâyeti İbn Süfyân*. Tikrit: Tikrit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ebnâsî, İbrâhim b. Mûsâ b. Eyyûb. *eş-Şeze'l-feyyâh min 'ulûmi İbni's-Şalâh*. thk. Salâh Fethî. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *Kıymetü'z-zemen 'inde'l-'ulemâ*. Halep: Mektebü'l-Matbûât, 10. Basım, ts.
- Ensârî, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ. *Tuhfetü'l-bârî bi-şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. thk. Süleyman b. Azemî. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2005.
- Eren, Mehmet. *Buhârî'nin Sahîh'i ve Hocaları*. Konya: Nükte Kitap Yayınları, 2003.
- Güç, Ahmet. "Sümeniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/132-133. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Halîfe, Muhammed Râşid. *Medresetü'l-hadîs fi Mısr*. Kahire: el-Heyetül'l-Âmmeti li Şuûni'l-Metâbii'l-Emriyye, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşâr Avvâd. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Telhîşü'l-müteşâbih fi'r-resm*. thk. Sükeyne eş-Şihâbî. 2 Cilt. Dımeşk: Dâru Talas, 1985.
- Huveyyî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed. *Nazmu 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Nevaf Abbâs Habîb el-Münâvir. Kuveyt: Külliyyetü'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, 2015.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali. *Târîhu Dımaşk*. thk. Ömer b. Ğarâme el-Amravî. 80 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1952.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379/1959.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tağlîku't-ta'lik 'alâ şahîhi'l-Buhârî*. thk. Saîd Abdurrahman Mûsâ. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rifü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevşûfine bi't-tedlîs*. thk. Âsım b. Abdullah el-Karyûtî. Amman: Mektebetü'l-Menâr, 1983.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbad: Matbaatü Dâri'l-Meârif, 1326/1908.
- İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed. *eş-Şikât*. 9 Cilt. Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârif, 1373/1953.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr, 1997.
- İbn Receb el-Hanbelî, Zeynüddîn. *Şerhu 'İleli't-Tirmizî*. thk. Hemmâm Abdürrahim Saîd. 2 Cilt. b.y.: Mektebetü'l-Menâr, 1987.
- İbn Sa'd, Ebü Abdullah Muhammed. *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 8. Basım, 1410/1990.
- İbn Salâh, Osman b. Abdurrahman. *Ma'rifetü envâ'i 'ulûmi'l-hadîs*. thk. Nüreddin Itr. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1406/1986.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed. *el-Fetâva'l-kübrâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed. *Şerhu hadîsi'n-nüzûl*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1977.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbârî men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaûd. 11 Cilt. Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebü Hafs Sirâcuddîn. *et-Tavzîh li şerhi câmi'i's-şahîh*. Dımeşk: Dârü'n-Nevâdir, 1429/2008.
- İşbîlî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ferah. *el-Ġarâmiyye fi muşṭalaḥi'l-hadîs*. Medine: Dârü'l-Meâsir, 2003.
- Karabacak, Mustafa. "Tirmizî'nin es-Sünen'i Çerçevesinde Buhârî'nin Kullandığı Hadis Usûlü Terimleri". *Mütefekkir* 6/12 (2019), 345-378. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.659187>
- Kastallânî, Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li şerhi şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Kübrâ, 7. Basım, 1323/1905.
- Kaya, Ali. *İlk Dönem Hadis Tartışmaları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2018.
- Kırbaşoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnetin Kurucu Ataları Ashâbü'l-Hadise Göre Allah'ın Sıfatları Meselesi*. Ankara: Otto Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Kuzudışli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Mahmûd, Abdülhalîm. *es-Sünne ve Mekânetühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Makdisî, Şerefüddîn Ali b. Mufaddal b. Ali. *Kitâbü'l-erba'in el-mürattebe 'alâ ṭabaḳâti'l-erba'in*. thk. Muhammed Sâlim el-İbâdî. Riyad: Edvâu's-Selef, ts.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn İbnü'l-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Özaşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/8-9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Rahîlî, Abdullah b. Dayfullah. *el-Aḥlâku'l-fâzıla*. Riyad: Matbaatü Sefîr, ts.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Sarı, Dursun. "Bîkend Beldesinin Hadis İlmindeki Yeri (Hicrî Dördüncü Asra Kadar)". *Uluslararası Orta Asya'dan Anadolu'ya İslâmî İlimler Sempozyumu Bildirleri Kitabı*. ed. Murat Şimşek - Yakup Koçyiğit. 65-79. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2021.
- Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî. Haydarâbad: Dâiretü'l-Meârif, 1962.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Sübki, Tâcüddîn Abdülvehhâb. *Ṭabaḳâti's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. B.y: Hicru li't-Tibâati ve'n-Neşr, 2. Basım, 1413/1992.
- Süyûtî, Abdurrahman Celâleddîn. *et-Tevşîh şerhu'l-câmi'i's-şahîh*. thk. Rıdvân Câmi. 9 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.

- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkîki'l-haqqı min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Ahmed Az. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1419/1998.
- Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan. *el-Asl*. thk. Muhammed Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Temiz, Rabia Zahide. *Buhârî'nin "Halku Efâli'l-İbad" Adlı Eserinin Hadis İlmî Açısından Tetkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Ünlü, Nuri. *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 1984.
- Yâkut el-Hamevî, Şihâbüddîn Ebû Abdullah. *Mu'cemü'l-Büldân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2. Basım, 1995.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *el-'İber fî haberî men gaber*. thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîri ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah. *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Ziriklî, Hayruddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. B.y: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 2002.